

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'AHO	M nite, 19 Sune 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao & Pil sone,

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Tevita Lavemaau
M teni Tapueluelu

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Dr. 'Aisake Eke

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04A/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 19 Sune, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 10/2017 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Tali 'a e Pule'anga ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2017)
Fika 05	:	5.1 Lao Fakaangaanga Fika 5/2017: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2017/2018 * Polokalama Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune, 2018 * Fakamatala Patiseti 2017/2018 * Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2017/2018-2019/2020
Fika 06	:	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2016
Fika 07	:	7.1 Lipooti Fika 6/2017 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 1/2017)
		7.2 Lipooti Fika 7/2017 – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Fokotu'u fika 29/2016, 30/2016, 1 & 2/2017)
		7.3 Lipooti Fika 8/2017 – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 2/2017)
		7.4 Lipooti Fika 9/2017 – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Fokotu'u Tu'utu'uni fika 4/2017)
Fika 08	:	<u>KOMITI KAKAKTO:</u>
		8.1 Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2017
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	6
Ui ‘o e Fale	7
Poaki	7
P loti’i ‘o tali taimi ‘a’ahi Fale Alea ki he ta’u ni	7
P loti’i ‘o tali ke lau K miti ne ng ue ki he tali Pal mia	8
L pooti Fika 10/2017 K miti Tu’uma’u Ngaahi Totonu Fale Alea.....	9
Kaveinga: Tali ki he Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3, 2017.....	10
‘UHINGA faka’ekonomika	10
Tokanga ki he ongoongo <i>One News</i> fekau’aki mo e Pal mia	15
Tokanga ke ‘oua takihala’i kakai kae ‘ave ma’u p mo’oni.....	17
Tokanga ki he tukuhifo ngeia kakai e fonua.....	18
Tokanga ki he kehekehe ongo fika ki he vahe K miti Sipoti ‘asi he tali Pal mia	21
Fokotu’u tukuhifo ke alea’i fakatonutonu ‘a e fika he K miti Kakato.....	22
Fakatonutonu ki he lahi pa’anga v henga e K miti Sipoti	23
Fakatonutonu ki he makatu’unga fika 5 tali e Pal mia.....	23
Fakatonutonu ki he v henga K miti Sipoti fe’unga mo e \$1.24 miliona	24
Fokotu’u fakafoki tohi tali ke fakatonutonu mai	25
Fehu’ia p ‘oku fakapa’anga he 3.2 miliona k toa ng ue ngaahi k miti sipoti	26
Tali Dr Eke ko e 3.2 miliona k toa ai vahe & ng ue ongo k miti ki he sipoti.....	26
Tokanga ki he ‘uhinga lohiaki’i ai Fale Alea fekau’aki mo e fakamole k miti sipoti	27
Fakatonutonu ‘ikai vahe K miti Pule Sipoti.....	30
Fokotu’u mai l pooti mei Fale Pa’anga ki he K miti Pule Sipoti.....	30
Fakamahino ko e tu’utu’uni ki he ng ue K miti OC fai mei he K miti Sea ai Pal mia.....	31
Tokanga ki he Kupu 18 Lao Sipoti Pasifiki 2019.....	31
Fakamahino Dr Eke patiseti 2017-2020 ‘omai ai 80 miliona ki he sipoti	33
Tui <i>Dr Eke</i> lava pe sipoti ‘uhinga ia na’e fai mai ai ng ue mei he 2015.....	34
Fakama’ala’ala ki he pa’anga ki he sipoti mei he pa’anga talifaki e fonua.....	34
Fakama’ala’ala ki he pa’anga 38.6 m ke fakalele’aki sipoti.....	35

27 miliona malava ke ma'u mei he kau pisinisi ko e siponis e sipoti	35
Fokotu'u ki he Pule'anga ke to e vakai'i fika \$ ki he sipoti	36
Fakahalaki e peh 'oku to'o faka'angataha e 79 miliona he 'Esitimeti 17/18.....	36
Fakamahino 'oku tonu pe Patiseti kae hala e ma'u Pule'anga.....	37
Taukave Pule'anga fiema'u fo'i fika pau ki he sipoti ke fakapapau'i	38
Ko Fale Alea ke aofangatuku ki he kaniseli e sipoti.....	39
Fokotu'u fakapotopoto ke toloi alea'i Fokotu'u Tu'utu'uni kae alea'i Patiseti 17/18	41
Fakah Dr. Eke ne 'osi ma'u 8 miliona tokoni 'Asitelelia mo Nu'usila.....	42
Hiki 'esitimeti 17/18 'aki e 18 miliona	43
Ngaahi uesia fakapolitikale ne 'ikai 'asi mai he Patiseti	43
Pole'i Dr. Eke Pule'anga ke fai e sipoti he 'oku faingamalie fakapa'anga p	44
Taukave Dr Eke 'i ai pa'anga he 'esitimeti ki he ngaahi fiema'u e fonua.....	44
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 150 miliona na'e bid 'aki ki he sipoti.....	46
Lahi ange fakamole he pa'anga h mai e Pule'anga.....	47
Fakatonutonu ko e \$53 miliona ko e pa'anga talifaki ia 'a e fonua.....	48
Taukave Pule'anga ko e pa'anga mohe ma'u p he me'a 'oku ng ue'i	48
Fakatonutonu Dr Eke ko e 53 miliona lolotonga 'i he 'aofinima Pule'anga.....	50
Taukave'i Pule'anga kei tu'u p nau tu'utu'uni ki he sipoti.....	53
Taukave Pule'anga te'eki mahino ha fika pau ki he fakamole he sipoti	55
Tokanga 'e feau f f fiema'u vivili e fonua kapau kei langa mala'e t pulu Popua.....	57
Taukave Pule'anga 'ikai lava hono ivi fakapa'anga ke fua sipoti 2019	57
Taukave Pule'anga ko e 'Esitimeti ko e fakafuofua pe	59
Tokanga ki he fika kuo faitu'utu'uni ai Kapineti 'oku 'ikai fakapapau'i	60
Tokanga ki he tapu 'omai ki Fale Alea 'a e fakamatala 'oku loi	61
Tokanga 'oku ngali ilifia Pule'anga ke fai sipoti 2019.....	63
Tapou Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke nau ngaue fakataha ke fai e sipoti	64
Tokanga ki he me'a 'e hoko ki he fonua he 'osi 'a e sipoti	67
Kelesi:	69
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	70

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: M nite 19 'o Sune, 2017.

Taimi: 1000-1005 Pongipongi.

Satini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13! K taki fai mai 'etau lotu.

Lotu

(Na'e fakahoko 'e he Fofonga Ha'apai 13 'a e ouau Lotu kamata 'a e Falé ki he pongipongi ni.)

<004>

Taimi: 1005-1010

(Na'e fakahoko 'e he Fakafofonga Ha'apai 13, Veivosā Taka, 'a e lotu ki he pongipongi ni, pea na'e hili ange 'a e himi pea ne lau leva 'a e ngaahi veesi mei he Tohitapu, pea hoko atu leva ki he Lotu 'a e 'Eiki)

<005>

Taimi: 1010-1015

(Hoko atu lotu & lotu 'a e 'Eiki)

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea : M 1 . Tapu mo e 'afio 'a e 'Otua M fimafi 'i hotau lotolotonga. Pea peh 'eku fakatapu ki he 'Ena 'Afifio, Kingi Tupou VI, ko e Tu'i 'o e 'otu Tongá, kae'uma' e Ta'ahine Kuiní, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu foki ki he 'Eiki Pal miá kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonuá, kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e kakaí. Hou'eiki, 'oku tau fakam l 'ia mo fakafeta'i ki he 'Otua M fimafi 'i he'ene kei fakakoloa'aki kitautolu e mo'uí, 'o tau a'usia ai e pongipongi ko ení, ke hoko atu e ng ue 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Kuo 'osi tufa atu p foki ho'omou 'as nitá, ka 'oku fie fakahoko atu p heni. 'Oku toe si'i p foki 'a e ngaahi 'aho, ke 'osi ki ai 'a e alea 'oku fai ki he'etau Patisetí. Ko e kamata 'o Siulaí, 'oku me'a atu foki e Hou'eiki Kapinetí, mo e Hou'eiki 'o e fonuá, mo kinautolu ki he 'aho fakahifo 'o e Tama Tu'í ki Vava'u. Pea 'i Vava'ú, 'e fakahoko ki ai pea mo e ngaahi 'A'ahi Ngoue 'a Vava'ú. Ka ko e 'aho 10, koe'uhí p ke hiki'i hifo p 'i ho'omou tohi v hengá, 'e kamata ai 'etau 'a'ahí, ki he 'aho 21 'o Siulaí. Ko e toenga 'o e uike ko iá, 'oku ou faka'amu p ke fakam 'opo'opo ho'omou 'a'ahí, ho'omou l pootí, ke ...

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea: ...Lele'i ia koe'uh ke fakah mai ki he Falé, te tau toki kamata p ki ha 'aho 31, 'a ia ko e 'aho M nite Siulai kamata ai 'a e Fale Alea k ko ia 'a ia ko e 'aho 10 'e kamata ai 'a 'etau 'a'ahi ki he 'aho 21 pea 'aho 31 'oku kamata ai e Fale Aleá, koe'uh ko e uike faka'osi ke fakam 'opo'opo homou l pooti homou 'a'ahi, pea ki he Pule'anga k 'oku 'i ai ha ngaahi lao ke fakah pea mo kimoutolu p Hou'eiki M mipa ngaahi me'a ke fakah mai 'i he uike faka'osi.

K taki ngalo ke fai 'etau tali ui, sai p mahalo kei tali, 'i ai to e kalasi 'oku 'i tu'apule'anga sai p ke nau kakato mai, kole atu p ki he Kalake ke ne tali ui mai 'anautolu ko 'oku 'i heni.

Ui 'o e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afio, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, kae 'at ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ni ki he pongipongi ni, 'aho M nite 19 Sune 2017.

(Na'e lele heni 'a e tali ui 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale)

Poaki

'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a, 'Eiki Minisit Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki N pele Nuku, S sefo Fe'aomoeata Vakati . 'Eiki Sea ngata'anga 'a e tali ui. Ko e 'Eiki Tokoni Pal mia 'oku poaki folau, pea peh kia 'Eiki N pele Vaea poaki folau, pea ko S sefo Fe'aomoeata Vakati 'oku poaki tengetange ko e toenga e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai tali honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali taimi 'a'ahi Fale Alea ki he ta'u ni

'Eiki Sea: 'Io ke hiki p mo e 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku poaki folau mo ia. Pea ko ia Hou'eiki hang p ko ko e me'a na'e fakahoko atu kole p mu'a ke tau p loti'i p mu'a 'a e fo'i 'aho ko ia 'aho 10 ki he 'aho 21 ko e 'a'ahi ia....

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea : .. pea 'oku ou tui te mou toki vakai ki ai. Tau fakat t p hang ko kimoutolu ko ia mei Tokelau mama'o atú, koe'uhi p ko e vaka. Ka 'oku ou peh p mu'a ke tau p loti'i ke tali mu'a 'a e 'aho ko ia.

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e 'aho ko eni 'etau 'A'ahí 'aho 10 – 21 pea ko e 'aho 31 'e toki kamata ai 'a e Falé, 'a ia ko e 'Aho M nite. Ko ia 'oku ke loto ki aí k taki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, 'Aisake Valu Eke, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit

Polisi, 'Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke ke loto ki ai, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile : 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : M l . Ko ia 'oku . mou hiki hifo p 'a e ngaahi 'aho ko ia ke manatu'i, pea 'oku ou tui p 'oku tonu p ke mou ng ng ue atu ki ai, ke mahino ho'omou ngaahi 'a'ahi, pea te tau toki sio atu ki ai ki he ta'u fo'ou, p 'e to e fai ha 'a'ahi, ka 'ikai p mahalo na'a tonu p ke tau 'a'ahi p ke mou faka'osi atu ki he to'u Fale Alea. Ke vakai atu p kuo lava atu 'a e ngaahi me'a kuo ngaahi he fo'i 'a'ahi atu ko eni. Ko ia p 'oku ... Kole p mu'a ki he Kalaké, ko e tohi tali ko eni 'o e Tohi Tu'utu'uní mei he Kapineta ke.. kuo 'osi fai 'a e ng ue ki ai 'a e K mití, kae kole p mu'a ki he ... 'e Seá 'oku toe 'i ai ha me'a pea ka 'ikai pea tau p loti'i ke tali 'a e ng ue kuo fai 'e he K miti, 'e he K miti ko eni Tu'uma'u ko eni ki he Ngaahi Totonu. Sea, 'oku 'i ai ha.. 'Eiki N pele Fika l 'o Ha'apai tokanga mai ki he'etau ng ue.

'Eiki N pele Tu'iha'angana : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu ki he 'Eiki Pal miá, mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kalauní, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pelé, pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Ko ia 'Eiki Sea ko e ngaahi ng ue ena na'e tukumai ki he K mití, pea ko ena ne lava fai 'a e feme'a'aki ki ai, pea ko ena kuo l pooti mai ko eni ke tufa mai he pongipongi ni 'o kole atu ke tali mu'a 'e he Feitu'u na ke lau, m l .

P loti'i 'o tali ke lau K miti ne ng ue ki he tali Pal mia

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e ng ue kuo fai 'e he K mití, k taki 'o hiki ho nima. Mou hikinima p 'osi pea lau'i atu. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e ng ue 'a e K miti.

Kalake T pile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'i'afitu, Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki hono nima.

Kalake Tepile : 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : K taki Kalake 'o lau mai 'a e tohi tali ko ia. Kole p mu'a ke 'osi hono lau pea tukuhifo p mu'a ia ki he ng ue 'a e K miti Kakato. M l Kalake.

L pooti Fika 10/2017 K miti Tu'uma'u Ngaahi Totonu Fale Alea.

Kalake Tepile : L pooti Fika 10 K miti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea

Fale Alea'o Tonga.

'Oku ou fakatulou heni kae fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e L pooti Fika 10 'a e K miti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Ko e tefito'i kaveinga 'a e L pooti ni, ko e ola 'a hono vakai'i 'a e K miti 'a e Tohi Tali 'o e 'Aho 25 'o Sune 2017 'a e 'Eiki Pal mia, ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3 2017 na'e tukumai mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he K miti.; 'Oku 'oatu heni 'a e L pooti Fika 10 'a e K miti ni, ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Kalake T pile: mo e Hou'eiki M mipa kotoa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

Fakamo'oni

Lord Tu'iha'angana

Sea K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

15 'o Sune 2017

'Ofisi 'o e Pal mia

NUKU'ALOFA

'Aho 15 'o Sune 2017

Lord Tu'ivakan

'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga

'Eiki Sea,

'Oku ou faka'apa'apa kae fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e tali 'a e Pule'anga ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3, 2017 'i he loto mateaki'i fonua mo'oni.

Hon. Samiuela 'Akilisi P hiva

(Pal mia 'o Tonga)

Tohi Tali

Kaveinga: Tali ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3, 2017.

'Oku totonu mo taau 'a hono kaniseli 'e he Pule'anga 'a hono fakahoko mai ki Tonga ni 'a e Sipoti Pasifiki 2019 pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu 'a e Pule'anga ki he Fakamatala Patiseti mo e Patiseti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2017/2018. Ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku 'ikai malava ke tala 'a e fakamole totonu ki hono fakahoko mai 'a e Sipoti Pasifiki 2019 ki Tonga ni. Na'e fakapapau'i mai 'e he Palesiteni 'o e Kosili ki he Sipoti 'a e Pasifiki 'i he'enau fakataha fakamuimui mo e Pule'anga, ko e fakafuofua 'o e pa'anga ki hono fakahoko 'o e sipoti ko e pa'anga 'Amelika 'e 70 miliona 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga Tonga 'e 140 miliona. 'I he 2015, na'e fakah mai 'e he Kosilio Fakalele 'o e Sipoti ki he Pule'anga 'a e Patiseti Fakaangaanga ki he Sipoti na'e fe'unga mo e pa'anga Tonga 'e 255 miliona ki mu'a ia pea nau toki holoki hifo ki he pa'anga Tonga 'e 138 miliona 'i he 2015 ai p . 'I M 2017 na'e fakahoko ai 'e he K miti Fakalele 'o e Sipoti ki he *Chamber of Commerce*, ko e patiseti ki hono fakahoko mai e Sipoti Pasifiki 2019 ki Tonga ni ko e pa'anga Tonga 'e 150 miliona.

'UHINGA faka'ekonomika

'Uluaki, 'ekon mika. Makatu'unga 'i hono fakapapau'i 'e he Pule'anga 'oku vaivai 'a e ivi fakapa'anga 'o e fonua 'oku fakapapau'i atu heni 'e he Pule'anga ko e Fakamatala Patiseti pea mo e Patiseti Fakaangaanga 2017/2018 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ke fakalelei'i he na'e toki 'omai t mui 'i M 2017 'a e fiema'u pa'anga Tonga 'e 40 miliona. Ko e sipoti p *Organizing Committee* pea peh ki he holomui 'a *Papua New Guinea* mo 'enau pa'anga tokoni, pa'anga Tonga 'e 33 miliona 'i M 2017. 'I he'ene peh ko e pa'anga Tonga, 79 miliona 'e fiema'u ke kumi 'e he Pule'anga ke fakakakato 'aki hono fua 'o e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e sipoti.

'I he Patiseti Fakaangaanga 2017/2018 ko e patiseti na'e vahe'i ki he Sipoti 2019 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 28.7 miliona p . 'A ia ko e pa'anga Tonga 'e 25 miliona ki he ngaahi langa ki he sipoti pea mo e 3.7 miliona ki he fakalalakaka 'o e sipoti mo e ngaahi fakamole kehe ki he sipoti. Kai kehe kuo to e vahevahe fo'ou 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'e 28.7 miliona ko 'eni ke tokoni ki hono fakalalakaka'i 'o e sipoti pea mo e ngaahi fiema'u vivili ange 'a e kakai 'o e fonua 'o hang ko ia 'oku fakaiiki atu 'i he tohi ni. 'Oku kau ki ai 'a e fakalahi 'o e tokoni ki he mon 'ia 'a e kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia, kau ngoue mo e toutai, ako mo e mo'ui. Neongo hono kaniseli 'a e fakahoko mai 'a e sipoti ki Tonga ni 'e kei fakahoko p 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ng ue langa lalahi kehe 'o hang ko e fakalelei'i 'o Teufaiva, langa 'o e Uafu Vuna, fakalelei'i 'o e hala Pule'anga pea peh ki he ngaahi pol seki ki he ma'u'anga ivi mei he la' 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'i he 'otu motu. Fakat t 'uluaki, ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekon mika 'o kapau 'e kei fakahoko mai ai p 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 2019 ki Tonga ni ko e p seti 'e 4.0, 2017/2018, p seti 'e 4.1, 2018/2019, p seti 'e 1.8, 2019/2020. Fakat t ua, ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekon mika 'i hono kaniseli 'a e fakahoko mai ai p 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 2019 ki Tonga ni ko e 3.4, ko e p seti 'e 3.4, 2017/2018, p seti 'e 3.6, 2018/2019, p seti 'e 1.5, 2019/2020.

Ua, **Pa'anga ki he Sipoti 'i he patiseti**. Ko e Patiseti Fakaangaanga na'e teuteu ki he Sipoti Pasifiki 2019 ko e pa'anga 'e 28.7 miliona ki he 2017/2018. 'I hono fakahoa ki he pa'anga 'e 79 miliona 'i he konga 'uluaki, 'e 'ikai ke lava he patiseti ko eni 'o fuesia 'a e fakamole.

Fakatatau ki he peesi 14 'o e Fakamatala Patiseti 2017/2018, konga 2.5 palakalafi iv 'oku peh , ko e ngaahi u sia p palopalema fakalotofonua 'oku kau ki ai 'a e ngaahi fakamole lalahi ne te'eki fakakau ki he patiseti ...

<009>

Taimi: 1030–1035

Kalake T pile: ... tautautefito ki he v henga 'o e kau ngaué pea mo e ngaahi fakamole ki he teuteu atu ki he Sipoti Pasifiki 'i he 2019. 'E hoko 'eni ke makatu'unga ai ha fu'u fiema'u pa'anga lahi ki hono fakapa'anga 'eni pea malava ke ne ala uesia ai 'a e tu'unga mapule'i 'o e n . 'Oku fakaanga ke kamata hono t 'o e pa'anga n ki Siainá 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga Tonga 27 miliona 'i he ta'u.

3. Tu'unga Fakapa'anga 'a e Pule'angá mo e pa'anga mohé.

Ko e pa'anga mohé 'oku 'ikai fakataumu'a ia ki he Sipotí p ko e totongi n .

4. Totongi ki he totonu ki hono fai 'o e Sipotí p *hosting right* pea mo hono maumau'i 'a e aleapaú.

'Oku mahino p ne 'osi totongi 'a e pa'anga ki hono fakahoko 'a e Sipotí ki Tonga ki he ta'u fakapa'anga 'eni 'e 2, 'o fe'unga mo e pa'anga 'e 1 miliona he na'e te'eki ke mahino 'e kaniseli 'a e Sipotí. Ka koe'uhí ko 'ene toki mahino mai 'a e ngaahi fakamole kehé, na'e fakakaukau ai 'a e Pule'angá ke kaniseli 'a e Sipotí. Neongo hono kaniselí, 'e kei si'isi'i ange p 'a e fakamole ko ení 'i hano fakahoko mai 'o e Sipoti Pasifiki 2019 ki Tonga ní.

5. Lau miliona 'a e Pule'angá kuo 'osi fakamoleki ki he teuteu ki he Sipotí.

'Oku mahino p ki he Pule'angá kuo 'i ai 'a e pa'anga kuo ng ue'aki ki he ngaahi ng ue lalahi 'i he teuteu ki he Sipotí. Pea 'oku kei 'aonga p ia he 'oku kei hokohoko atu p 'a e ngaahi ng ue ko iá ke tokoni ki he fakalalalaka 'o e Sipotí 'i he fonua ni. Ko e pa'anga p kuo 'osi fakamoleki ki he teuteu ki he Sipotí, ko e v henga 'o e k miti fakalele 'o e Sipotí 'oku fe'unga mo e pa'anga Tonga 3.9 miliona 'o kamata mei he 2014 'o a'u mai ki he m hina ni, 'oku mole ta'e'aonga.

6. Ko e Uesia kovi ki he hingoa 'o e Pule'angá mo e fonuá 'i he lolotongá mo e kaha'ú.

Na'e 'osi tuku atu 'e he Pule'angá ki he kakai 'o e fonuá 'a e ngaahi fakamatala fel ve'i pea mo hono kaniseli 'a hono fakahoko mai ko ia 'a e Sipoti 'a e Pasifikí 2019 ki Tonga ní. 'Oku tui 'a e Pule'angá ko e fakapotopoto tahá 'eni 'a ia 'e ngali poto ai 'a e fonuá. Pea 'oku 'ikai ko e tafa'aki p 'eni ke mole kotoa ai 'a e ngaahi ng ue lelei mo falala'anga 'a e Pule'angá. 'E uesia ange 'a e ' misi falala'anga 'o e Pule'angá 'o kapau 'e ng ue'aki 'e he Pule'angá 'a e pa'anga tokoni na'e 'osi vahe'í pea femahino'aki ki ai 'a e Pule'angá mo e ngaahi fonua tokoní ki ha me'a kehe na'e 'ikai kau 'i he aleá 'o hang ko e Sipotí.

'O kapau 'oku mahu'inga kiate kimoutolu 'a e uesia 'a e ' misi 'o e fonuá, 'oku mau fokotu'u atu

na'e uesia lahi ange 'a e fonuá 'i he ngaahi me'a na'e hoko 'i he kuohilí ka 'oku 'ikai ke mau to e fie lave ki ai.

7. Aleapau ki he fai 'o e Sipotí.

'Oku 'ikai ke uesia 'a e ngaahi ngue ko ení 'i hono kaniseli 'o e sipotí he ko e kongaua p'eni 'o e poloseki langa 'o e Mala'e Sipoti 'o e Ako'anga Ma'olunga 'o Tongá, 'a ia 'e 'aonga foki 'a e mala'e sipoti ko 'ení ki he fakalalakaka 'o e Sipotí fakalukufua 'i Tonga ni.

8. Tukahau ki he pese fefolau'aki vakapuná (passenger service charge).

'Oku lolotonga ngue 'a e Kapinetí ki he kaveinga ko ení.

9. Ko e tu'unga faka'ekon mika mo e fakapa'anga 'o e fonuá.

'Oku mahino p' 'a e tupu faka'ekon mika fakalukufua 'a e fonuá pea 'oku te'eki ai ke lava 'e he tupu fakapa'anga ko iá ke ne fua 'a e ngaahi fakamole anga maheni 'a e fonuá. Talu mei he 2011 ki he 2016 'oku kei lahi ange p' 'a e fakamole angamaheni 'a e Pule'angá 'i he pa'anga h' mai 'a e Pule'angá pea 'oku kei malava p' 'o fua 'a e ngaahi fakamolé mei he tokoni fakapatiseti mei mulí. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2017/18 mo e 2018/19, 'e kei lahi ange p' 'a e fakamolé 'i he pa'anga h' mai 'a e Pule'angá.

10. 'Oku kei hokohoko p' 'a e ngue ki hono fakalalakaka 'o e Sipotí.

'Oku kei hokohoko atu p' 'a e ngaahi ngue ki he langá fekau'aki mo e fakalalakaka 'o e ngaahi naunau ki he Sipotí 'a ia 'e tokoni fakalukufua p' ia ki he kakai 'o e fonuá pea mo 'enau mo'ui lelei pea peh' foki ke fakatupulekina 'a e mateaki l' oá mo e loto'i sipotí 'a e hako tupu 'o e fonuá. 'Oku mahino p' 'oku 'i ai 'a e lelei 'a hono fakahoko mai ko ia 'o e Sipoti 'a e Pasifikí 2019 ki Tonga ní, k' 'e lahi ange p' 'a e fakamole 'a e Pule'angá 'i he lelei 'e ma'u mei aí. Fakat t' ki he ngaahi fonua na'e 'osi fakahoko ki ai 'a e Sipoti 'a e Pasifikí 'o hang' ko ia ko Papua Niukiní.

'Oku tui 'a e Pule'angá ko e pa'anga 'e 46 miliona 'oku fiema'u ke fakalelei'i'aki e Sipotí 'i he uike 'e ua. 'E hulu ' noa ia he pa'anga 'e t' naki maí. 'I hono kaniseli 'o e Sipotí 'oku malava leva ke ngue'aki 'e he Pule'angá 'a e kongau 'o e silini ko ení ke to e tokonia ange 'a e ngaahi fiema'u vivili ange 'a e kakai 'o e fonuá, kau heni 'a hono fakaivia 'o e ngoué mo e toutaí.

12. Ngaahi lao kuo talí.

'Oku 'ikai ke tapu ke ....

<001>

Taimi: 1035-1040

Kalake T pile: ... tu'utu'uni ha Pule'anga ke fakapekia mo fakalelei'i ha lao 'o hang' ko ia

kuo toutou fakahoko 'i he kuohili hang ko ia 'oku h atu 'i 'olunga ke fai 'a e ng ue ke fakapekia 'a e Lao S poti pea fakalelei'i mo e ngaahi lao kehe ke kei hokohoko atu 'a e t naki pa'angá 'o 'ikai fakapalataha p ki he S poti 2019 k ki he fakalalakaka fakalukufua 'o e S potí 'i Tonga ni.

13. **Ng ue fakalao.**

Neongo 'oku kei laum lie 'a e ngaahi lao ko 'ení 'oku 'i ai 'a e taumu'a fakah mai 'a e ngaahi fakalelei ki he ngaahi laó ke ng ue'aki 'a e pa'anga kuo t naki mei he f 'ave'aki pa'anga mo mulí ki hono fakalalakaka 'aki 'a e S potí fakalukufua 'i Tonga ni. 'Ikai ngata aí k ke teu'i 'a e kau S potí ke nau ma'u 'a e ngaahi taukei mo a'u ki he ngaahi l volo fakavaha'apule'anga 'o e S potí 'a ia 'e ma'u ai ha ola lelei ke fiefia ai 'a e kakai 'o e fonuá.

14. **'Akapulu mo U lesi.**

Neongo na'e kaniseli 'a e 'akapulu mo U lesi ka ko 'eni kuo kakato pea maau 'a e mala'e 'akapulu Teufaivá ke fakahoko mai ki ai ha va'inga 'akapulu fakavaha'apule'anga 'i he kaha'u. 'Oku 'amanaki ke fakahoko mai ki Tonga ni 'a e tau 'akapulu 'a Fisi mo Ha'amoá 'i he 'aho 'uluaki mo e valu 'o Siulai 2017.

15. **Fakalalakaka ki he S potí.**

Ko e faingam lie ko 'eni ki hono teuteu'i 'etau f nau s potí 'oku taumu'a ia ke nau kau atu ki he ngaahi s poti fakavaha'apule'angá 'i he kaha'u ke tau to e mateuteu fakapa'anga foki ke fatu ha ' takai 'e langa hake ai 'a e s potí pea ke tu'uloa ai 'a e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá.

16. **Ngaahi l unga.**

'Oku fakatokanga'i p 'a e ngaahi l unga kuo fakahoko mai pea 'e kei hokohoko atu 'a e ng ue ki hono fakam hino 'a e 'uhinga 'o e tu'utu'uni 'a e Kapinetí. Fakatokanga'i ange 'oku tokolahi p pea mo e kakai 'o e fonuá 'oku nau pou pou mai ki hono kaniseli ko ia 'a hono fakahoko mai 'a e S poti 'o e Pasifiki 2019 ki Tongá ni.

17. **Ko e ngaahi lelei 'o e S potí.**

'Oku 'ikai ke ta'ofi 'e he Pule'anga 'a hono teuteu'i ko ia 'a e kau s potí ke nau kau atu ki he S poti 'o e 2019 ki he fonua 'e fakahoko ki aí.

18. **Ng ue fakataha ki he fakalalakaká.**

'Oku hokohoko atu 'a e ngaahi fakataha mo e kupu fekau'aki ki hono fakalalakaka p teuteu'i 'etau kau s potí kae tautaut fito ki he ngaahi s poti angam heni hang ko e 'akapulu ke malava 'o tu'uaki atu ai 'a e tal niti 'o e to'utupu ki m mani.

Koe'uhí ko e taumu'a ke malava ke tau m fua pea mo mo'ui fakatatau ki he ivi t naki pa'anga 'a e Pule'anga kae 'oua 'e fakafalala ai p 'i he ngaahi polokalama tokoní. Ko e me'a eni te ne lava ke tau a'usia ai 'a e tu'unga malu fakapa'angá ko e fakapotopoto mo e tokanga'i e ngaahi fakamole 'oku fakahoko p ko ia 'e fakahoko.

19. **Fe'ilonkaki 'oku kei fakahoko p hono talanga'i.**

Na'e 'ikai ke kau 'a e kakai 'o e fonuá ki hono t langa'i ke fakahoko mai 'a e S potí ki Tonga ni 'i he 2019 ka ko e fakakaukau p ia 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko iá. Kae kehe 'oku fakakaukau 'a

e Pule'anga ko ení 'oku fakapotopoto ange ke kaniseli 'a e S potí. 'Oku fakahoko p 'e he Pule'anga 'a e lelei tahá ke f ng ue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki kotoa p .

20. **Kaveinga ng ue.**

'Oku taha p 'a e taumu'a mo e kaveinga ng ue 'a e Pule'anga lolotonga 'i hono p otoloaki 'o e fakalalakaka ke fakal kesi 'a e mo'ui 'a e tokotaha kotoa 'a ia ko e v soné fakafonua ia 'oku h 'i he'etau palani fakalalakaka lolotongá.

Ko ia ai 'oku mau lea fakataha pea mo e himi 505,

“S tia 'o e tau lelei,
Laka atu ?
Ma'u ho loto, 'oua 'e teki,
Laka atu !
Puke ma'u 'a e pal mesi,
'Ikai lava ho ue'i,
'E he tau kotoa 'a heli,
Laka atu !

Folofola 'a e 'Otua,
Laka atu !
'I he tahi kulokula,
Laka atu !
Ma'u ho loto, 'oua 'e tuka,
'Oua 'e kumi faingofua,
Kae tutui p ki mu'a,
Laka atu !

Asi asi kuo foki,
Laka atu !
Mo e ongoongo kovi,
Laka atu !
Lau 'a e hala hono ofi
Lau 'a e fili fu'u m lohi
'Oua teke loto fo'i,
Laka atu !

'Oku ke mei ilifia,
Laka atu !
'Oku ke mei ongosia,
Laka atu !
Muimui he sikaina,
Lafi ki he pou afi na,
Ko e angi ai p ia,
Laka atu.

Tama Tonga tu'u 'o ng ue
Ho koloa ke fakamon
Lotu ki he 'Eiki ma'u ai p
Ke ne poupou ki he lotu
'O malu, 'o malu'i 'a Tupou.

Tonga fonua mon 'ia
He 'Otua 'aki 'a S hova
Ma'u e koloa mahu'inga
Ko e lotu folofola ...

<002>

Taimi: 1040–1045

Kalake T pile: ... mau hanga p kitu'a. M l ho'o 'ofa homau fonuá. 'Oku kei Tonga p 'a Tonga.

M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l . Pea faka'amu p , ko e faka'amu p foki ia ke tau laka atu. Kae 'oua te tau laka atu ki mui. 'Oku tuku hifo ia ki he K miti Kakató ke ng ue, Sea e K miti Kakató. Kae mahalo 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki N pele Vava'ú.

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Pal mia 'o Tonga kae 'uma' e Hou'eiki ho Falé. Tau fakafeta'i p ki he 'Otua Mafimafi he fakakoloa fakalaum lie, fakamon 'ia, fakatofutofu e Fale ni pea peh ki he t puaki 'o e fonuá 'i he ng ue ho Falé. Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a p pea ko u kole fakamolemole p ki he 'Eiki Pal miá na'a 'i ai ha, hang ko e fa'a me'a 'a e Minisit Akó, na'a fai ha fakalulunga, ke laum lie lelei p he ko e ' ng ue p eni ia kuo 'osi fakahoko ka 'oku mahu'inga'ia e motu'a ni 'i he ' ng ue kuo laum lie lelei ki ai e Feitu'u na Pal mia.

Tokanga ki he ongoongo *One News* fekau'aki mo e Pal mia

Ko e 'uluakí p 'a'ana Sea 'oku ou tokanga ki he *media statement* ko na'e fai 'a e feme'a'aki ai 'etau 'Eiki Pal miá pea mo e Pal mia 'o Nu'usilá. Kiate au, hang kiate au na'e fekolosi'aki 'a e *national interest* 'o e alea ko ení. Na'e poupou lelei 'aupito 'a e Pal mia 'o Nu'usilá 'a *English* ki he ngaahi fakalalakaka ko eni na'e tupu'anga ai 'ene me'a mai ki Tonga ni. Ka ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke lave 'eni ia ki ha to e ' me'a kehe. Ka 'oku nofo ma'u p 'a 'ene 'a'ahi mai 'a'ana pea mo 'ene me'a 'i he'etau *bilateral agreement*. Ko e fo'i *protocol* ia. Ka kiate au, 'i he me'a lelei na'e fai 'e he 'Eiki Pal miá, na'a ne talitali lelei 'aupito, 'ilonga ai hotau 'ulungaanga faka-Tongá. Hang kiate au na'e fehulungakí. Me'a mai e 'Eiki Pal miá ia he'ene 'a'ahi faka-Pasifiki mo e ngaahi fakalalakaka e ' me'a fakatu'unga faka'ikon mika 'i he v 'o Nu'usila mo e Pasifiki, 'oku fokotu'u atu 'e he 'Eiki Pal miá ia 'i he *state visit* ko ení 'a e ngaahi fakalelei fakapolitikale. Pea 'oku hanga leva e *direction* ia 'a e 'Eiki Pal miá tapu mo ia, 'ikai ke u fakamovetevete 'Eiki Pal mia, ko e anga p eni e *protocol*. 'Oku hang kiate au 'oku fehulungakí. 'Oku me'a mai e 'Eiki Pal mia ia 'o Nu'usilá 'i he *regional interest*, ka 'oku me'a atu 'etau takí, 'Eiki Pal miá tapu mo

ia, 'i he fokotu'utu'u 'a'ana ia mo 'ene ' senita 'oku kehe ia mei he fa'unga 'o e *diplomacy* ko ení. Ka ko u ongo'i Sea 'oku hang 'oku ki'i t la'á e motu'a ni, 'a hono to e fakalea mai 'i he taha 'o e kau *media*, mahu'inga 'aupito e *One News*, ko e taha ko e fefine. 'Oku ne hanga 'o tuku hifo ai 'a e Pule'angá 'i he'ene t keti, tapu mo e 'Eiki Pal miá, 'a e tataki 'oku ne fai 'i he fonua ni. Pea 'oku lave'i p 'e he motu'a ni. Ko 'etau v fakam mani lahí, tonu 'aupito ke tau tokanga 'aupito 'i he'etau ngaahi *national interest* p ko e ngaahi me'a mahu'inga e fa'unga 'o e Pule'angá 'i he v fakam maní. Kae 'oua te tau nga'unu'aki 'etau alea'i 'etau me'a fakalotofonua, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ia 'a ha fonua ke kau ha me'a fakapolitikale 'a ha fonua. Ki he lave'i 'e he motu'a ni ke mahu'inga m lie 'o e me'a 'a e 'Eiki Pal mia 'a Nu'usilá, 'e kei tokoni p 'a Nu'usila hang ko e ngaahi ng ue fakalalakaka, 'a e fakam nava hake 'enau v fekau'aki mo e ng ue 'a e Pule'anga Tongá, ka ko e ' me'a fakakonisit toné, mo e hang ko e ' me'a fakapolitikalé, ko u fakamolemole atu ki he Pule'angá 'oku 'ikai ke kau ha fonua ia mei tu'a 'i ha tu'unga 'o ha fa'unga 'o ha fokotu'utu'u fakapolitikale ha fonua fakavaha'apule'anga, 'oku hala ia, ko e maumau lao ia. Pea ko ia ai Sea, ko u fakatokanga p au ki he 'Eiki Pal mia, tapu mo ia, 'oku 'ikai ke u fakamovetevete p ko u tuhu ki he 'umatá, tapu mo ia, ke to e fakatokanga'i lelei p 'a e anga e tiliva 'o e ngaahi *diplomacy* 'o e ngaahi ng ue hotau fonuá telia na'a 'i ai ha fakaanga mei tu'apule'anga 'oku 'ikai ke fu'u fa'unga lelei 'a 'etau fa'unga fekau'aki 'etau nga'unú, 'etau v fakapolitikale 'i he fokotu'utu'u hotau fonua ni.

Ko hono uá p Sea, 'oku 'ikai ke sai kiate au 'a e *comment* ko eni 'a e fefine ko eni mei he *One News* fekau'aki mo 'etau Pal miá. Ko e lava ko ke tau hanga *open up* ko 'etau me'a faka-Pule'angá, 'e lava ke lea mai e kakai ki he'etau me'a faka-*internal affair and political*...

<003>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'i' fitu: ....*context* ko e h 'a e fakalea 'a e motu'a ni. Ko e lea mai 'a e finemotu'a ni. 'Oku ta'efe'unga 'aupito 'ene hanga 'o fakaanga'i 'a e Pal mia, 'o a'u ki he tu'unga 'ene me'a mai. 'Oku feliuliaki 'a e Pal mia. 'Oku 'ikai ke nofo ma'u 'i ha mo'oni'i me'a 'oku mo'oní, ka 'oku fefokifoki 'aki. Pea ko 'ene me'a ta'efe'unga ko eni 'oku ongo'i 'e he motu'a ni, he ko e Tonga au. 'Oku 'ikai ha taha ke kau noa'ia mai 'i he Pule'anga ko eni, ke ne peh mai ke fakafisi ha taki 'oku loto lelei ki ai 'a e Fa'unga ho Fale Aleá, ke tau fili 'i he loto Fale ni, ka e lava ke lea mai 'a m mani.

Ko hono ua, Sea. Hanga 'e he fefine ko eni 'o fakalea hake, kuo taimi ke fakatonutonu 'a e ngaahi me'a 'a e 'Eiki Pal mia. Ko e Pule'anga eni 'o e kakai. 'Oku tonu 'a e fefine heni, 'i he Fa'unga 'o e fili 'o e *popular vote*. 'Oku lahi hono ng ue'aki 'e he Fale ni, 'a e peh ko e Pule'anga eni 'o e Kakai.

Veivosa Taka: Sea, ke u ki'i fakatonutonu atu.

Lord Tu'i'afitu: Ko e *coalition Government* eni 'a e *independent movement* 'a e ngaahi.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea....

Lord Tu'i'afitu: Sea, ko u tali p 'ene fakatonutonu. M l 'aupito, me'a mai.

Veivosa Taka: ...pea 'ikai ko e Feitu'u na 'oku ke tali fakatonutonu, ko e Seá. Pea tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea, ko 'eku fakatonutonu, 'oku 'ikai ke 'omai ha me'a mei tu'a mei he *media*, ke 'omai ki he Fale 'eiki ni, he 'oku'ikai ke mo'oni. Pea kapau teu 'oatu 'e au ia 'a e *media* ko ia 'oku ou lau, 'a e lau kovi mai 'a e kakai ki he Hou'eiki N pelé. 'Oku fu'u fakalilifu ia ki he motu'a ni, ka ko e me'a p ia 'oku ou 'oatu Sea, ke mea'i p 'e he Hou'eiki ke ne 'omai fakal ua 'a e ongo m tiá. M l Sea.

Lord Tu'i' fitu: Sea, ko u fakam l ki he fakatonutonu. Ka 'oku 'i ai p 'a e Tu'utu'uni 'a e ngaahi Fale Alea 'o m mani ke takitaha fai mu'a 'ene *homework*. Ko e ma'u 'a e *homework* ko eni mei he *Joint Media Statement*, 'a ia na'a ku fakahoha'a 'aki 'anenai fekau'aki pea mo e Pal mia. Pea ko hono ua 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'a e fakatonutonu 'a e Fakafofonga Ha'apai, fakatonutonu atu p fakamolemole Sea. Ko hono 'uhinga...

'Eiki Minisit Polisi: Fakatonutonu atu p fakamolemole Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. M l ho'o laum lie ki he pongipongi ni, ka e peh ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea.

Ko e t taki 'o e fakamatala 'oku 'omai Sea, 'oku totonu ke tapu 'oua 'e kau ha Pule'anga 'i ha me'a fakapolitikale 'o ha Pule'anga. Ko e fakatonutonu 'oku hala ia. Ko e fakalelei fakapolitikale 'i he fonua ni, na'e 'omai fakapa'anga 'a e tokoni ko ia mei Nu'usila mo 'Aositel lia. Ko e pa'anga ko ia na'e to e fakatonutonu ki mui ni, ko e tukuaki'i 'oku hala hono ng ue 'aki. Ko e tokoni mai 'a e ngaahi founa kehekehe ki he founa 'o 'etau faka'amu ke fakalelei'i 'aki 'a e fa'unga hotau fonua ni, 'a eni na'e toki fakahokó. Pea 'oku 'at p ia Sea. 'Osi 'a e 16/11 na'e tu'uta mai 'a e ka u sotia, mo e kau polisi mei muli fakamahafu ki heni. 'At p ia Sea. Ko e founa ko ia 'oku fai 'aki p 'a e felotoi Sea. Pea 'oku kaunga tonu ia ki he fetokoni'aki, ko e fakatonutonu p ia Sea. M l .

'Eiki Sea: M l . Faka'osi mai 'Eiki N pele.

Tokanga ke 'oua takihala'i kakai kae 'ave ma'u p mo'oni

Lord Tu'i' fitu: M l Sea. Ko e 'u fakalelei ko na'e 'osi kamata ia 'I he 2010 'i he fekau'aki 'i he 'u me'a 'i he Kominiueli pea mea'i lelei p ia 'e he 'Eiki Minisit Tanaki Tukupau, na'e fai ai 'a e felauaki 'i he pa'anga ko ena na'e fakafoki 'i he ngaahi l pooti. Ko hono faka'osi p Sea. Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni. Ko e ola 'o e paloti p na'e ma'a p . Mahalo ko e lahi taha 'o e fika, kapau na'a ko e fili ki he Pule'anga, ko e Fakafofonga mei he Fai'anga Fili mei Hihifo. Ka 'oku hang 'oku to'ohala 'i he anga 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Fale ni. Ko u tonu'ia he fefine heni 'i he'ene 'analaiso he ngaahi lea peh ko e Pule'anga eni 'o e Kakai, ka ko e fekolosi'aki p ko e *coalition* p ia 'a e kau *independent 'o form 'a e Government* ko eni. Ko ia Sea, 'oku tonu p ke taki lelei 'a e tu'unga mo e lalaka 'a e fa'unga liliu fakatemok lati ko eni 'oku tau hoko ho Fale ni. Ke tau foki p ki he *basic* 'o tala ma'u p 'a e mo'oni ke 'oua 'e ma'u hala 'a e kakai. Ko ia p Sea, 'a e ki'i fakahoha'a. M l 'aupito.

'Eiki Sea: M l . Hou'eiki! 'Eiki Pal mia, me'a mai.

Tokanga ki he tukuhifo ngeia kakai e fonua

Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki. Ko e 'amanaki 'a e motu'a ni mo e T pile ko eni, ko 'etau 'osi ko hono lau pea tau tukuhifo leva pea tau kamata. Kai kehe, kuo 'omai mei he T pile 'a e Hou'eiki N pele 'a e ngaahi Fokotu'u. Na'e 'ikai ha 'amanaki 'a e T pile ko eni te tau to e foki 'o lave ki he ngaahi *issue* kuo toutou 'ohake 'i he fonua ni 'i loto ni mo tu'a 'o t langa'i. Ko e motu'a ni eni ko au 'oku ou kei fokoutua atu p heni. Ta'u eni 'e 30 'eku 'i he Fale Alea 31, pea mo hono kei fili p 'a e motu'a ni 'e he kakai. 'Oku ou fokotu'u atu...

<004>

Taimi: 1050-1055

Eiki Pal mia: ...lea ko ki he kakai. 'Ikai ke u tui au ko e motu'a ni ke ke hanga 'e koe 'o taufale'i 'i he pongipongi ni, lea mai koe ki he kakai na'a nau fili au he ko e fo'i fili eni te u fakah atu kia koe 'e 8 mo 'eku fika 'uluaki. H 'oku ke hanga ai 'o t palasia 'a e kakai, 'a e kakai na'a nau fili 'a e motu'a ni, pea fili Pal mia pea to e fili 'e he tokolahi 'a e motu'a ni. 'Oku ke tukuhifo 'a e ngeia 'o e Kakai 'o e Fonua.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Pal mia.

Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ko e 'uhinga 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele ko eni mei Vava'u ke fakamatala mai hoto hau mo hoto mafi 'i he fonua ni 'Eiki Sea. Ko e lahi taha 'o e palopalema 'i he fonua ni Sea...

Eiki Sea: Te'eki ai ke 'osi 'a e fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Koe'uhi ko ho'o fakalangalanga me'a peh , ke ke hanga 'o 'ai koe'uhí ke ua 'a e fa'ahi.

Eiki Pal mia: Sea 'oku ou kole atu ke tauhi 'a e melino...

Lord Tu'ilakepa: Ka fai ha tipeiti 'i he Fale ni kuo 'osi mahino 'a e hisit lia 'o e Feitu'u na 'i he Fale ni. Tau tipeiti 'i he *issue* ko na'e 'ohake 'e he 'Eiki N pele, 'ikai ke t palasia h . 'E faifai pea te ke to e uki mo ha ni'ihí ke mai 'o tuki 'a e 'Eiki N pele ko ha taha, ko e fieme'a ki he Feitu'u na.

Eiki Pal mia: Sea, 'oku ou kole atu ke tauhi mai 'a e melino ke ta'ofi 'a e me'a ko eni kae tuku ke u faka'osi atu.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Pal mia .

Lord Tu'ilakepa: Tali hangatonu mai ki he me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele.

‘Eiki Pal mia: Ko ‘eku tali eni ‘oku ou ‘oatu. Ko e motu’a ni na’e fili ‘e he kakai. Na’e ‘ikai ke u nofonofu p pea u h mai ki he Fale ko eni. Pea ‘oku totonu ke mou faka’apa’apa’i ‘a e kakai. Pea mou toka’i.

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Pal mia...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu atu.

Lord Tu’ilakepa: ... ‘oku mau toka’i ‘a e ‘a e Feitu’u na ko e ‘uhinga ko ‘a e Fale ni ke tau tipeiti k ‘oku ‘ikai ko ha me’a ke ke t palasia kimautolu ‘i he Fale ni, k toa ‘a e Fale ni.

‘Eiki Pal mia: ‘Eiki N pele, me’a hifo ki lalo kae ‘osi eni ka ke toki malanga mai.

Lord Tu’ilakepa: ...tuku atu ki he Feitu’u na he ‘oku mau lavea homau loto hang ko e ...

‘Eiki Sea: Pal mia ki’i me’a hifo p kae faka’osi mai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki N pele. Faka’osi mai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki N pele. Faka’osi mai ‘e ‘Eiki N pele, me’a mai ‘Eiki Pal mia .

‘Eiki Pal mia: K neongo ia, ‘oku ou fokotu’u atu ko e me’a ko na’e peh na’e ‘i ai ‘a e lau mai ‘a e finemotu’a mei Nu’usila, sai ‘aupito p ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne ta’ofi ‘a e me’a ko ia, pea ko e m mani eni ia ‘o e fevahevahe‘aki ‘o e ngaahi fakakaukau, sai’ia p au ia ‘i he ‘ene ‘ai mai. Ko e me’a p eni ia tukuange ke lea mai. Ko e Pule’anga ko eni ko e *sovereign state*. Ko e lea ko na’a ku fai ‘oku ‘ikai ko ha *issue* fakapolitikale ia, ko hono mo’oni ko e tu’unga ko ‘oku ‘i ai ‘a Tonga ni ‘i he taimi ni ‘oku tau ‘i he ...ko hono fakalea ko ‘i he folau vakapuna sivile ko e *take off stage* p ko e *transitional period*, ko hono mo’oni ia. Na’a tau toki mavahe mai mei he kenga motu’a ki he kenga fo’ou, ko e fo’i mavahe ko ia ‘oku mau ui ‘emautolu ia ko e fo’i fakapilit nia hang ko ia na’a ku lave ki ai. Kuo pau ke ‘i ai ‘a e ngaahi *reform* ke fai ki he *system* ke hoa mo e liliu ko ia na’e fai. Ko e h hono kovi ke u fakah ki he Pule’anga Nu’usila ko e me’a ia ‘oku hoko, ‘oku mau feinga ke fakatonutonu ‘a e ngaahi *legislation* ‘o fokotu’u ko e ‘uhinga ke *normal* pea *smooth* ‘etau fo’i ‘unu mei he kenga motu’a ki he kenga fo’ou.

Lord Nuku: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ki he ‘Eiki Pal mia, ‘osi fai ‘a e liliu, ‘osi maau ‘a e Konisit tone, kapau ‘oku ‘i ai ha...ko ‘eku fakatonutonu ia ki ai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *transition* p ko ha taimi, ‘oku fai p ‘a e liliu k koe’uhi ko ‘eku fakatonutonu ki ai ‘oku ‘osi maau ‘a e ‘ me’a, tukukehe k ‘oku ‘i ai ha ‘ me’a fo’ou,’oku fakakaukau ‘a e ‘Eiki Pal mia ki ai. K ko ‘eku fakatonutonu atu ko ‘ene me’a ko ‘oku ne me’a ‘aki ‘oku hala ia fakatatau mo e Lao mo e Konisit tone ko eni ‘o e Fonua ‘i he lolotonga ni. Ko ‘eku fakatonutonu ia ki ai, ‘oku hala ‘ene hanga ‘o fakaanga’i ‘a e Lao mo e Konisit tone kuo ‘osi fai ki ai ‘a e ng ue Sea. M 1 .

‘Eiki Sea: M 1 . Faka’osi mai ‘e ‘Eiki Pal mia .

‘Eiki Pal mia: Mahalo ko e *issue* te tau l loa ai, ‘oku ‘asi ‘i he *report* ko , p seti p ‘e 25 ‘o e *performance* p ko e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ko eni ‘oku saisai.

‘Eiki Sea: Mahalo ko e me’a ia ‘e tukuhiho ‘oku tukuhiho ai ki lalo ‘e ‘Eiki Pal mia ‘a e tali ko ena na’e ‘omai mei Taumu’a ‘e tukuhiho ki he K miti Kakato, ko eni na’e ‘osi ‘omai p ho’omou tali. ‘Oku ou tui te mou toki feme’a ‘aki ki ai.

‘Eiki Pal mia: Sai p ia, k ko ‘eku talí eni. ‘Oku fiema’u ke hiki ki ‘olunga ‘a e faifatongia mo e *performance* ‘a e kau ng ue fakapule’angá he ‘oku t lalo. Ko ‘eku fakatonutonu ia ‘oku ou ‘uhinga au ki ai. Kuo pau ke fai ‘a e fakatonutonu ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ki’i fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Pal mia, me’a mai p ‘i he me’a ko ...ko e me’a ko ena ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’ilakepa : ... Ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí, ko e founga fakang ue ia, ‘amoutolu, Hou’eiki Minisit . Lolotonga ‘i ai ho’omou kulupu ‘oku ne sivisivi’i he taimi ni, ‘a e kau ng ue faka-Pule’angá. ‘Oku lolotonga lele he taimi ni, Sea. Me’a mai p mu’a, ‘Eiki Pal mia he me’a ‘oku tau feme’a’aki ai, ka tau hoko atu.

‘Eiki Pal mia : Fakatonutonu.

‘Eiki Sea : Me’a mai.

‘Eiki Pal mia : Na’e tonu ke tau hoko atu, ka ko ho’omou tu’u ko mei hena ‘o fokotu’u mai e me’a fo’ou. ‘UHINGA ia ‘oku tau l loa aí.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Sea, ko e Fale ‘eni ‘o e alea, ‘Eiki Pal mia. Mau manavasi’i na’a fai p ho’o me’a ko ‘itu’a ‘i he m tiá, ‘o ‘omai ‘o fai he Fale ni, ke t t puni e toko taha M mipa kotoa p ‘i Fale ni he lea atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Palemia : Sea, ‘oku ‘ikai ke u t t puni ‘e au.

‘Eiki Sea : Mahalo ‘oku sai ke mo me’a ki lalo. Tau liliu ‘o K miti Kakato.

‘Eiki Pal mia : Me’a ki lalo.

Lord Tu’ilakepa : ‘Oua te ke tuput maki peh .

‘Eiki Sea : ‘Ikai ke u to e fiema’u ‘e au ke to e fai ha feme’a’aki peh . Mo me’a ki lalo. Mou me’a k toa ki lalo. Me’a ki lalo. Me’a ki lalo. Me’a ki lalo ‘Ai ke ‘oua te u to e lea tu’o fiha ‘ia koe. Me’a ... ‘Ikai ko ho’o Pal mia ke ke pule koe he Fale ko ení. Ko au ‘oku ou pulé. Me’a ki lalo.

‘Eiki Pal mia : ‘Oku ‘ikai te u pule. Ta’ofi mai e fakamoveuveu ko eni

‘Eiki Sea : Me’a ki lalo. Me’a ki lalo. ‘Ai mo ke faka’apa’apa’i ‘a e Fale ko ení. ‘Oku ‘ikai ke u fiema’u ke ke to e me’a mai. Faka’apa’apa’i e Fale ko ení. ‘Oku ‘ikai ke mahino kia koe ‘a e me’a ‘oku fakahoko atú.

‘Eiki Pal mia : ‘Osi ‘ilo ‘e au.

‘Eiki Sea : Pe’i ‘oua te ke toe me’a mai. Hou’eiki, ‘oku ou fu’u fiema’u ‘aupito ke mou faka’apa’apa’i e Fale ko ení he taimi ‘oku fai ai ho’omou feme’a’akí. Ko e taimi ‘oku mou feme’a’akí, mou nofo ma’u p he *issue*, pea fai ki ai ho’omou feme’a’akí. ‘Ai e lotó ke loto lelei, pea ‘oku taau, he na’a tau toki foki mai p mei he lotú ‘aneafi. Kapau na’a ke me’a ki falelotu, ‘oku ou tui na’e ‘i ai e ngaahi kaveinga na’e ‘ohake. Ko e ngaahi kaveinga ko iá ‘oku fekau’aki mo e tuí. Ko ‘etau Konisit toné, ‘oku makatu’unga ‘i he Fekau ‘e Hongofulú. Pea ko ia, Hou’eiki, ‘ai homou lotó ke mou loto lelei, pea fai ho’omou feme’a’akí ‘i he loto hangam lie. Ka ‘oku ‘ai atu p ‘oku ki’i fakapo’ulí, ko e me’a faingofua. “‘Eiki S s , tokoni mai, ke fakamaama mai au,” pea fakamelino ‘a e anga e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí. Fanga ki’i me’a ia, ko e me’a ia ko ‘oku ‘ohake ai kitautolú, ko e me’a ia ke tau nofo aí. Hou’eiki, tau liliu ‘o K miti Kakato. ‘Eiki N pele.

Tokanga ki he kehekehe ongo fika ki he vahe K miti Sipoti ‘asi he tali Pal mia

Lord Nuku : Tapu p mo e ‘Eiki Seá. Ko e ki’i fakahoha’a ‘a e motu’a ni, ‘o fekau’aki pea mo e tali ko na’e ‘omaí. ‘Oku ‘i ai e fika ai ko e 3 miliona .9.

‘Eiki Sea : ‘E lava ke ‘eke p ia he K miti Kakato?

Lord Nuku : Ko e ‘uhinga ‘eku ‘oatú, kapau te tau feme’a’aki ki ai, ‘oku ‘i ai pea mo e fika, ‘osi ‘ tita’i, ka ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e fika ko na’e ma’u ko ‘e he K mití, he’ enau vahé, ‘o a’u mai ki he taimi ni, ko e 1.24 miliona. Ko e fo’i feh laaki ko iá, kapau ‘e tukuhifo ke tau ng ue ‘i he 3, ko e fika hala. Ka ko e ‘uhingá p ‘a’aku ia pe ko e h ha me’a ‘a e Feitu’u na, hono tukuhifo ki laló. He ‘oku ‘i ai mo e fakamatala ‘ tita, kuo ‘osi ‘ tita’i. Ko e vahe ia kuo nau ‘osi ma’ú. Pea ‘oku ou tui, kuo ‘osi mea’i p ia mei h . Ka ko e talí, ko ‘ena kehekehé. Ko e ‘uhinga p ‘eku ‘oatú ‘e au ia, ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e feh laaki ko iá, pe ko f ha feitu’u ‘e fakatonutonu mei ai. Kapau te tau feme’a’aki he fika ko iá. Ko ‘eku fehu’i atu p ‘a’aku ia, pe ‘e lava ke tuku mai, pe ko e h ha feitu’u ‘e lava ‘o fakatonutonu mei ai, kae kole ki he. He ko e faha’í ‘oku ua. Faha’i e ‘a e Pule’angá, ko e faha’i e ko ‘a e K miti Sipoti. Pea ‘oku na fehangahangai ‘ena ongo fiká. Ka ko e ‘uhinga p ‘eku kole atú. Pe ko e h ha founa, ke ma’u mai ai ‘a e fo’i fika ko ‘oku tonú, ke tuku mai, ke ng ue e Falé ki ai. He ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Falé ia ‘a e fika ko iá. Ka ko e fika ko iá, kuo u tui kuo ‘osi ‘ tita’i, pea kapau ‘e feinga ke ‘omai mu’a ‘a e tohi...

‘Eiki Sea : ‘Ai ki he Seá. Ki’i me’a mai angé e Sea.

Fokotu’u tukuhifo ke alea’i fakatonutonu ‘a e fika he K miti Kakato

Lord Tu’iha’angana : Tapu mo e Feitu’u na, Sea, mo e Hou’eikí. Na’e ng ue p foki e K miti ia ki hono ...

<006>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu’iha’angana: ....’O *screen* ‘a e tohi ko eni, k ki he motu’a ni ‘a na’e ‘osi lau foki ‘a e fokotu’u ia, ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko ko eni e me’a, pea ko e tali eni ia pea ko e fokotu’u atu p au ia ke tukuhifo mu’a ki he k miti he ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ me’a ia ke fakatonutonu he feme’a’aki ko k miti ke mahino ko e h e me’a ‘oku mo’oni.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou tui p mahalo ‘omai p mei taumu’a ‘a e ngaahi fo’i mo’oni e me’a ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Tautefito ki he fika ko ia. K ‘oku ou tui p au ia ke tuku ki he k miti ke fakatonutonu p ia ‘o ‘asi p ia he’etau l kooti he ‘oku mahino p ia ‘oku lahi ‘a e ‘ me’a ‘oku kehekehe ‘a e fokotu’u mo , k ko e fai ko ‘a e feme’a’aki ‘e mahino ‘a e mo’oni ia, k ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakatonutonu ia ‘a e ‘Eiki N pele, he ‘oku ‘i ai ‘a e fakamo’oni ia mei heni pea ‘oku ‘osi ‘atita’i ‘a e... he ‘oku peh mai hangatonu p ia he kupu ko eni, ko e pa’anga ‘e 3.2 miliona na’e vahe he k miti k ‘oku hala ia, he ‘oku fakamo’oni ki ai ‘a e ‘ fakamatata ‘atita ia, kae mahalo ko e me’a ia ke hoko atu ‘a e tipeiti ki he k miti m l .

‘Eiki Sea: M l

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga p ‘eku fakahoko atu ‘Eiki Sea ko ‘eku faka’atu’i ‘a e tali ‘a e ‘Eiki Pal mia, kapau te tali ‘a e fika ko ke alea’i heni ‘ofisiale ‘oku lohiaki’i ‘e he Pal mia e Fale ‘o kapau ‘e fakatonutonu.

‘Eiki Pal mia: Sea fakatonutonu atu he taimi ni p .

Lord Nuku: Ko e me’a p ia ‘oku ou ... kapau ‘e tali eni

‘Eiki Sea: Sai ke ‘ai ke tukuhifo p ia ki he ko e ‘uhinga he ‘oku te’eki ke tau ‘ohake ki ‘olunga, ke tukuhifo ke mou feme’a’aki ki he ngaahi fika ko ena ‘oku ‘omai mei taumu’a ka tau liliu tautolu ‘o **K miti Kakato** pea toki fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Sea e K miti Kakato m l .

(Liliu ‘o K miti Kakato pea me’a mai Sea K miti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea K miti Kakato: Hou’eiki mou k taki tau ki’i m l l tau toki hoko mai, m l .

(M l l ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1120-1125

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Pal mia. Fakatapu ki he Hou'eiki e fonua peh foki e fakatapu ki he kau Minisit 'o e Kapineti kae 'uma' e kau Fakafofonga 'o e Kakai, m l mu'a e kei fakalaum lie lelei 'a langi ta u ma'u ha 'aho fakafiefia kae tuku mu'a ke u 'oatu 'eku ki'i me'atokoni faka'aho ke ta u ki'i tulitulifua ki ai he neongo p h hotau vaka kae 'i ai p ha taumu'a ke ta u folau ki ai. Veesi 30, "Ko ia 'oku 'ikai kau mo au 'oku angatu'u ia kiate au. Pea ko ia 'oku 'ikai te ma t naki mo au 'oku ne fakah ke mama'o". 'E Hou'eiki, fakam l atu 'i he'etau, mou me'a mai p ke ta u me'a fakataha p he lava 'o fakahoko lelei hotau fatongia he kuo ongoonga'a e 'aho pea 'oku toe p 'etau 'aho ng ue 'e 10 'i he'eku ma'u pea ko u tui 'e fiema'u 'aupito 'a e, ho'omou ngaahi feme'a'aki ke fakam 'opo'opo p 'o 'omai 'aki kilimi kae lava ke ta u femahino'aki pea fakahoko 'etau ng ue ke tau a'u ki he, he 'oku tatali mai 'a e Pule'anga, kau ng ue faka-Pule'anga ko e h e tu'unga te tau 'i ai 'i he'etau alea'i e patiseti he ko 'enau vahe ko 'ene 'ikai ke maau 'a e Fale ni ko e tu'u ia 'a e Pule'anga 'ikai ke 'i ai ha vahe. Pea 'oku ou kole atu ke mou fakam 'opo'opo ho'omou ngaahi feme'a'aki pea mou me'a 'o fakatatau mai pea mo 'etau 'asenita ke tau lava 'o a'usia ha taumu'a lelei pea maama mo hotau kakai. 'E, tau hoko atu 'etau 'asenita pea 'oku ou 'oatu ki he Minisit T naki Pa'anga ke ne k taki 'o me'a mai ki he ngaahi hoha'a mo e ngaahi fiema'u 'oku fakahoko.

Fakatonutonu ki he lahi pa'anga v henga e K miti Sipoti

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea tapu mo e Feitu'u na pea ko u fakatapu foki ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni. Sea 'oku ou ki'i fokoutua hake p ke ki'i fakatonutonu atu ki he, hang ko e me'a ko na'e me'a ki ai e, 'a e 'Eiki N pele mei 'Eua ki he fika nima, palakalafi fika nima, me'a ko 'oku fel ve'i pea mo e pa'anga Tonga 'e 3.9 miliona ne 'osi vahe'i ki he K miti Fakalele 'o e Sipoti. Ko e pa'anga Tonga ko eni 'e 3.9 miliona ko e, na'e fakahoko mai p mei Fale Pa'anga he taimi na'a mau hanga ai 'o fatu 'a e tali 'i he *oral* p ka na'a nau toki hanga 'o to e ki'i *double check* e fika pea ko e fika totonu 'oku 'ikai ko e 3.9 miliona ka ko e 3.21 miliona. Ko u ki'i fakatonutonu atu p Sea koe'uh ke mea'i kae toki hoko atu e tipeiti 'i he kong, 'oku 'ikai ko e 3.9 miliona ka ko e 3.21 miliona.

Lord Tu'iha'angana: Sea ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e pa'anga ia kuo 'osi vahe'i mai pea mei he Pule'anga.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'e Minisit .

Fakatonutonu ki he makatu'unga fika 5 tali e Pal mia

Lord Tu'iha'angana: 'Io, ko e ko e, tonu p ia ka ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ko e fakalea he ko e fakalea ko 'a e tali fika nima ko e pa'anga kuo 'osi fakamoleki teuteu ki he sipoti ko e v henga

'a e K miti Fakalele 'o e Sipoti 'oku fe'unga mo e 3.9 miliona. Ka ko e, to e holo hifo foki ena ia ki he 3. 'a ia 'oku tonu p ia, 'oku tonu ke peh 'oku 'ikai ko e v henga. Ko e fakalele e k miti ko eni ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Kuo vahe'i ke fakalele 'aki 'e he k miti.

Lord Tu'iha'angana: 'Io ka 'oku 'ikai ko e v henga.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: To'o e me'a, kae peh pe ko e vahe'i ...

Fakatonutonu ki he v henga K miti Sipoti fe'unga mo e \$1.24 miliona

Lord Tu'iha'angana: He ko e v henga ia 'oku hala ia, na'e 'ikai ke vahe e k miti ia ko eni e 3.2 p ko e 3. fiha fo'i miliona ko ena fakataha ia mo e *operation* mo e ' me'a k toa, ko honau vahe ...

<009>

Taimi: 1125–1130

Lord Tu'iha'angana: .... na'e 'atu 'e he 'Eiki N pelé, 'oku a'u ko eni kapau 'e ' tita'i mo e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fe'unga p v henga 'ata'at p mo e 1.24 miliona. Ka ko u 'ai p au ke, ko e tonu ena 'oku ke me'a mai'aki. Kapau ko e peh mei Fale Pa'anga ko e 3.2 p fiha kuo 'osi vahe ki he k miti, kae 'oua 'e fakalea mai ho'omou talí ko e v henga 'ata'at e 3.2 ko ia. Ko e fakataha mo e *operation*, 'a ia ko e v henga 'oku 1.24 mo e ' me'a kehe na'e fakalele ko . Na'e 'i ai mo e ' fakamole ki he ' me'a kehe. Kapau 'e liliu e talí 'e tonu ia. Kapau 'e liliu, ko e pa'anga kuo 'osi fakamoleki ki he teuteu e Sipoti, ko hono fakalele'aki e k miti ko he 'oku kau ai mo e *operation* mo e v henga mo e me'a. Ka ko ena 'oku tu'u pau mai ho'omou talí, ko e vahe, 'a ia ko e peh na'e vahe k toa p 'e he k miti ia e pa'anga ko ena, ka 'oku hala ia.

Sea K miti Kakato: 'A ia ko e vahe'i . Na'a nau ng ue'aki.

Lord Tu'iha'angana: Na'e fakalele'aki, na'e 'ikai ke peh na'a nau vahe k toa e fu'u 3.2 miliona ko .

Sea K miti Kakato: M 1 , m 1 kuo, m 1 Sea e K miti Tu'uma'ú.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Io, Sea tali atu p 'e au 'a e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki N pelé. Ka ko e, ka ko e fo'i pa'anga ia kuo vahe'i mei he Pule'angá 'o 'ave ki he k miti ...

Lord Tu'iha'angana: Ko ia, kae fakatonutonu p Sea ki he me'a. He ko ena 'oku mahino mai ia ko e 'ai ko talí, na'e si'i vahe k toa e k miti, ko 'enau vahe ka ko hono fakalele, 'a ia kapau 'e peh ko hono fakalele k miti na'e fakalele'aki e pa'anga ko kuo 'osi vahe mei he Pule'angá, 'oku kau k toa ai, vahe mo e *operation* mo e h fua, mo e h fua. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . To e me'a mai, me'a mai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e tokoni p . Tokoni atu p .

Sea K miti Kakato: Ko 'etau fakatonutonu p he 'oku nounou 'etau taimí.

Lord Nuku: Ko ia. Fakatonutonu. Nau 'uhinga tokoní ka ko e fakatonutonu. Ko e fakatonutonú, ko 'etau hanga 'o liliu e tohi talí.

Sea K miti Kakato: Ko ena te u toki hanga 'e au 'o, N pele.

Lord Nuku: Ko e tohi talí eni 'a e 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: N pele. Te u toki 'oatu 'e au ia ke tau tali e fokotu'u ko ení fakataha mo e ngaahi fakatonutonu. Ka ko ia ko ena kuo 'osi fakatonutonu mai 'e he Seá.

Fokotu'u fakafoki tohi tali ke fakatonutonu mai

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e tohi tali ko ení 'oku hang p he Tohi Fokotu'ú. He 'ikai lava ke tau hanga 'o liliu 'a e tohí. Te tau ng ue ki hono kakanó. Ko e 'uhinga ia 'eku tokoni atú. Kapau 'oku me'á pea fakafoki p Tohi Tali 'a e 'Eiki Pal miá ke ne hanga 'o fakatonutonu mai e ' fika ko ení Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, tuku ke 'i ai ha 'aonga 'a e motu'a ni ke ne hoko atu, tau tali e fokotu'u ko ení fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu he 'oku 'i heni 'a e kau kalake.

Lord Nuku: Ko e tokoni atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Kae me'a mai e Minisit T naki Pa'angá ka tau 'unu mu'a kimu'a.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea, ko u pou pou atu p Sea ki ho'o tu'utu'uní. He ko eni...

Vili Hingano: 'Eiki Sea, k taki ki'i fehu'i.

Sea K miti Kakato: 'Ikai, 'ikai ke to e fai ha fehu'i, 'ikai ke to e fai ha tokoni, ko e fakatonutonu p .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ... ke ki'i fakatonutonu. Ko eni 'oku fakahoko atu ko e ki'i fakatonutnu e me'a ko iá. ...

Vili Hingano: Sea 'oku mahu'inga ke fakahoko e ki'i fehu'i ko e 'uhingá ko e poini ko eni 'oku lolotonga me'a mai ...

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo 12.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ka tau hoko atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ko 'eku fakahoko atu p 'e aú, kapau ko e palopalemá ko e 'ai ke fakatonutonu, ko eni kuo fakahoko atu, mei he Pule'angá e ki'i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: 'Osi mahino ia Minisit . Ko ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Totonu ke tau hoko atu. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 12.

Fehu'ia p 'oku fakapa'anga he 3.2 miliona k toa ng ue ngaahi k miti sipoti

Vili Hingano: 'Io. 'Eiki Sea ko u fakam l atu ki he Feitu'u na. M l 'aupito 'a e foaki mai e faingam lie ko eni pea ko u fakatapu atu ki ho'o k miti. Ko 'eku fie lave p 'a'aku ia lolotonga 'etau 'i he ki'i kupu ko eni. 'Oku to e 'i ai nai ha k miti 'oku, ki he Sipotí. 'Oku totongi 'i he *funding* ko eni Sea, p ko e *funding* ko eni 'oku kehe p ia, 'alu hangatonu, *direct p* ki he fakalele ko ia 'o e Sipotí p ko e *Organizing Committee*. He 'oku hang kiate au 'oku 'i ai mo e ngaahi k miti kehe. Ko 'eku fehu'i atú p 'oku kau e ngaahi k miti ko iá 'i he fo'i fakapa'anga ko eni ki hono fakalele ko eni 'o e Sipotí.

Sea K miti Kakato: 'I he 2, 'i he 3.2?

Vili Hingano: 'I he 3.2. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke nau kau h , 'e lava, ko e h e fakamatala pa'anga ki he ni'ihiki ko iá, ki he ngaahi k miti kehe ko iá. Ko e 'ai p 'e au ia ke me'a 'i he me'a mai ko eni 'a e Minisit T naki Pa'angá Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l 'Eiki Sea. Ko e fo'i pa'anga ko eni 'oku fai atu ki ai 'a e 3.2 milioná, ko e pa'anga ia 'oku 'ave ki he K miti ko ia 'oku ne fakalele Sipotí, p ko e OC. Ko ia 'oku ne hanga 'o fakalele 'a e Sipotí. Ko e 'uhinga ia 'a e fo'i tali ko iá. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai e, 'a e Fakafofonga Tongatapu 5.

Tali Dr Eke ko e 3.2 miliona k toa ai vahe & ng ue ongo k miti ki he sipoti

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea peh ki he Hou'eiki K miti Kakató. Ki'i fakama'ala'ala atu p ki he fehu'i ko eni 'oku fai 'e Ha'apai 12, k taki. Ko e pa'anga ko ia foki 'oku 'ave ko , 'oku 'i ai e k miti 'e 2. Ko e k miti pule ko 'oku ne, 'a 'oku Sea ai e 'Eiki Pal miá ia, 'a ia ko e k miti pule ia ko mo e ' titá, pea ko e k miti ng ue 'oku 'i lalo. 'Oku 'i ai mo 'enau vahe 'anautolu. 'A ia ko e 3.2 ko eni, kau ki ai e k miti ko ng ue ko 'i laló mo e ngaahi fakamole k miti ko ia 'i 'olungá. 'A ia ko 'eku 'ai p au koe'uhí ko e fehu'i ko eni 'oku 'omai. M l Sea.

Vili Hingano: M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Vili Hingano: Kuo mahino ia Sea. M 1 .

<001>

Taimi: 1130-1135

Sea K miti Kakato: ... te tau tali. Me'a mai ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e fakama'ala'ala p ia 'a ia 'oku 'ikai ke to e fiema'u ha tali ia m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia me'a mai Fakafofonga 15.

Tokanga ki he 'uhinga lohiaki'i ai Fale Alea fekau'aki mo e fakamole k miti sipoti

S miu Vaipulu: Ko e tali ke talamai 'oku ou fiema'u au 'a e tali. Ko e h e me'a na'a ne lohiaki'i ai 'a e Falé talamai ko e k miti p ko .

Sea K miti Kakato: 'Ikai ko e me'a mai ...

S miu Vaipulu: 'Oku 'ikai ke ke kau koe he t peití.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'ave ki he ... S potí.

S miu Vaipulu: Sea 'ata'at p .

Sea K miti Kakato: Ko 'eku tokoni atu eni.

S miu Vaipulu: Tuku kia kimautolu ke mau fai 'emautolu 'a e t peití.

Sea K miti Kakato: Ko e m hino eni ki he motu'á eni.

S miu Vaipulu: 'Io tuku ho m hino 'a 'au kae fai e m hino 'a e Fale ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonú 'oku mo'oni e Fakafofongá fika 15 'a Vava'u. 'Oku ou 'ohovale mo au ia t ko 'oku 'i ai mo e Sea K miti ki 'olunga pea toki 'i ai 'a e K miti Ng ue. 'Oku lohiaki'i 'a e Fale ni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ko 'oku me'a atu ki ai 'a e me'a pea ke fakamolemole ke tau ki'i ...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ko e ki’i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ‘ai angé ha’o me’a angé ki he’eku fakatonutonu p ‘oku hala e me’a ‘oku ou ‘oatú.

Sea K miti Kakato: Ko eni ko e tokoni mai eni ke tali mai ho fakatonutonu e me’a ko eni ‘oku ke, ‘o peh ko ‘oku lohiaki’í.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea tapu p pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ ‘a e K miti Kakato. Ko ‘eku fakatonutonu p ‘a’aku Sea ko e fakamatala ko kuo ‘oatú ko e pa’anga ko ‘e 3.21 miliona na’e totongi e pa’anga ia ko iá ki he *Organizing Committee*. ‘A ia ko e *Organizing Committee* p ko e h ha to e k miti kehe ka ko e fo’i silini na’e ‘ave hangatonu ia ki he *Organizing Committee* ke fai ‘aki e ngaahi ng ue ko eni. Ko e me’a ia ko ki he to e, ko e ki’i k miti mo e k miti ka ‘oku nau *under* ‘i he *Organizing Committee* ‘oku fai ki ai ‘a e vahé. ‘A ia ko e me’a ko ‘oku mahu’ingá Sea ko e 3.21 miliona na’e vahe’i ia ki he *Organizing Committee* ke fai ‘aki e ngaahi fatongia ko eni mo e ngaahi k miti kehe ko ‘oku fai ki ai ‘a e t langa.

Lord Tu’ilakepa: Sea. Ki’i fakatonutonu Sea. ‘Oku ‘ikai ko e pa’anga ko ení ‘e ‘ave ki he *Organization Committee*. Ko e pa’anga ko ení ‘oku tuku ia ‘i he k miti lahi ‘i ‘olungá pea ko nautolu te nau mapule’i ‘a e k miti ko ‘oku tupu ai e longoa’a ‘a e fonuá ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku toki lave’i p he ‘aho ni ...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatonutonu mei he, mei Fale Pa’anga ko e 2 kilu 1 mano na’e ‘uluaki ‘ave ko ki he *Organizing Committee* 13/14, 14/15, 15/16, 16/17 1 miliona he ta’u ‘ ta’u kotoa ko iá ‘o t naki ai ‘o 3.21 miliona ‘oku vahe’i ki he *Organizing Committee*. Ko e me’a ia ‘oku ‘omai mei Fale Pa’anga ko e hangatonu ki he *Organizing Committee* pea toki fai ‘a e ng ue ‘a e *Organi*, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e me’a ia ki ha to e k miti ‘oku h ki ai e pa’anga. ‘Oku h ki he fo’i k miti pule fakalao ko e *Organizing Committee* M 1 Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole p ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea he’eku tu’u hake ke, ‘ikai ke ‘uhinga ke fai p f me’a’akí he ko au ‘Eiki Sea na’a ku tui au ki he, na’e totonu ke to e foki p k miti ko na’a nau vakai’i p ko e *Screen Committee* ‘i ha tu’utu’uni ‘a e Fale ni ke nau vakai’i ‘a e ‘ fika ko pea ‘e nounou ange ai Sea. Ke me’a ki he pongipongi ho’at ko ení kuo kamata ke tau fakafekiki he ‘uhí he f taliui’aki ko ‘o e mafai ‘o e ongo k miti ‘e ua. ‘Oku ‘ikai ko e k miti p ‘e taha ka ko e k miti ‘oku ua pea mahalo ‘oku tolu ‘Eiki Sea mahalo ki he *TASA* ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i ki ai ‘Eiki Sea. Ka ko u ‘ohovale ‘i he pongipongi ni ‘Eiki Sea hono ‘omai

e me'a ko ení pea ko u faka'amu ange p ke m hino ki he kakai 'o e fonuá pea mo e Fale 'Eiki ni 'i he anga 'eku lave'í vaivai 'a e motu'a ko ení.

Ko e k miti ko 'a 'oku Sea ai 'a e 'Eiki Pal miá ko e k miti ia 'oku totonu ke ne pule'i e k miti ko 'oku lahi ai ko e longoa'a he taimi ni 'Eiki Sea. Ko e pa'anga ko é 'oku vahe'i ko ki he k miti ko ení 'a ia 'oku ma'u he Fale ni totonu ke mea'i ke Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku totonu ke control p mapule'i 'e he k miti 'a 'oku Sea ai e 'Eiki Pal mia 'a e vahevahe. 'O hang ko e me'a ko 'oku me'a ki ai e Minisit Mo'ui 'o 'ave 'o kilu 'ave e kilu ka ko hono fakalukufua 'Eiki Sea 'oku vahe l ua e ongo k miti ko eni 'i he pa'anga ko ia 'o hang ko e fofonga tali 'a e 'Eiki Pal mia 'Eiki Sea. Koe'uhí na'a ku faifai 'oku tau ma'u hala 'a e Fale ni pea tukuaki'i ha tafa'aki 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea 'ai ke u ki'i fakatonutonu he 'oku te'eki ke l l a atu e me'á.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e ki'i fakatonutonu atu p ko e mahalo 'oku 'uhinga mai eni ki he *overview committee* ko 'i 'olunga 'oku 'ikai ke vahe ha taha ai. Ko e vahé ko e vahe 'oku fai p 'e he *OC Committee*. M l Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea tuku p 'Eiki Sea he ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku tau ofo kotoa he me'á ko e fehu'i 'a e Fakafofonga mei he fika 12 pea tali he 'e 'Eiki, he 'e Minisit m l l ka ko e Fakafofonga ia 'o e Kakai fika ono 'Eiki Sea nima 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai 'etau falala he ko e tokotaha ia 'Eiki Sea na'a ne k toi k toi he ng ue ko eni 'Eiki Sea pea 'oku tau fakaongoongo ki ai Sea. Pea ko e me'a 'e taha 'Eiki Pal mia ko f 'Eiki Minisit Pa'angá ? Ko e fu'u taimi ko ení 'oku tau lolotonga fiema'u 'a e mo'oni ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu'ilakepa: mo'oní mo e totonú

Sea K miti Kakato: Ko e Minisit Pa'angá na'a ke mea'i p na'e poaki.

Lord Tu'ilakepa: 'ikai 'oku mahino pe 'ene poakí, ka 'oku 'ikai lave'i he motu'a ni pe na'e poakí 'i f ? Na'e totonu ke me'a heni. Talu e Fale Alea mei 'anef ko e Minisit mahu'inga taha ia 'oku totonu ke me'a he Fale ni, 'Eiki Sea. Sai pe Tokoni Pal miá ia.

'Eiki Pal mia: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe ...

Lord Tu'ilakepa: 'Uhingá ka ai ha tali pea tonu 'aupito pe Sea 'o hang ko e me'a ko 'oku hoko 'i he Fale ni 'Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu Sea ka tau nounou.

Sea K miti Kakato: Me‘a mai ‘Eiki Pal mia.

Fakatonutonu ‘ikai vahe K miti Pule Sipoti

‘Eiki Pal mia: Ko e Minisit ko iá na‘e me‘a atu ‘o ‘ave ki‘i s niti ki he‘etau ‘akapulú ‘i Nu‘usila. Pea ‘oku foki mai he ho‘at ni. K taki, na‘e ‘ikai ke puli noa e me‘á na‘e si‘i ‘alu ... ko e tahá, kuo u fakatonutonu atu eni. ‘Oku ‘ikai ke vahe e motu‘a ni mo e k miti ko iá. Fakamo‘oni mei Fale Pa‘anga, ‘oku ‘ikai ke mau vahe, ‘a e k miti ko *Governance* mo e *Audit Committee* ‘oku ‘ikai ha‘amau vahe ‘a mautolu.

Vili Hingano: ‘Eiki Sea.

Lord Tu‘ilakepa: Ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Kuo me‘a mai e Pal miá he ko ia ‘oku Sea he k miti ko iá ‘oku ‘ikai vahe. Ko e h ha‘amou to e ‘uhinga te mou to e peh mai ‘oku vahe.

Lord Tu‘ilakepa: Tukuange Sea ke mau ‘atu ‘emau ‘uhingá kae ‘oua te ke to e tipeití.

Sea K miti Kakato: Me‘a mai. Me‘a mai ‘ikai ‘uhingá pe ‘a‘aku ‘oku fu‘u l loa.

Lord Tu‘ilakepa: ‘O kapau ‘oku ke l l a pea ke me‘a koe ki he tafa‘akí kae me‘a atu ha taha ‘o Sea.

Sea K miti Kakato: Me‘a ki lalo. Me‘a mai koe 12. Me‘a mai 12.

Lord Tu‘ilakepa: Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ho‘o me‘á.

Sea K miti Kakato: Me‘a ki lalo. Tu‘ilakepa me‘a ki lalo.

Fokotu‘u mai l pooti mei Fale Pa‘anga ki he K miti Pule Sipoti

Vili Hingano: Sea ‘oku ‘oatu ‘a e faka‘apa‘apa lahi ki he Feitu‘u na. Faka‘apa‘apa atu ki he ‘Eiki Pal mia koe‘uhi ko e kaveinga mahu‘inga ko ení. Ko e ‘uhinga foki na‘e *raise* hake ai e *issue* ko ení Sea ko e ‘uhingá ko e fokotu‘u mai ko eni ‘o e s niti ko eni ki he fo‘i k miti ko ení. Ka ko e ‘uhinga foki e fakafehu‘í pe ‘oku to e ai ha k miti ‘oku nau ‘inasi ‘i he fo‘i 3.2 ko ení Sea. Pea ko eni ‘oku me‘a mai ‘oku ‘i ai e k miti ‘i ‘olunga ‘oku nau hanga ‘o tataki e ng ué ‘o fakamalumu ai e k miti ko eni na‘e *vire* ki ai ‘a e 3.9. Ko e me‘a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e me‘a ko ‘a e ‘Eiki Pal miá Sea ‘oku hang pe ko e me‘a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisit T naki Pa‘angá ko e ‘omai e l pooti ko ení mei Fale Pa‘anga. Ka ko ‘eku kole atú Sea. Mai mu‘a ha l pooti mei Fale Pa‘anga ‘o fekau‘aki pea mo e k miti ko eni ‘i ‘olunga ko ke tau sio ang pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa‘ahinga uesa fakapa‘anga ‘i he ‘isi ko ení Sea. He ‘oku ou tui te tau lava ‘o fakapapau‘i ai ko e 3.2 ko ení ‘oku hangatonu p ki he K miti OC. Ka ‘oku ou kole atu Sea, mahino pe kiate au e me‘a ko eni ‘oku me‘a mai ‘aki he ‘Eiki Pal miá ka ‘oku tonu pe ke ‘omai ha l pooti mei Fale Pa‘anga ‘o fekau‘aki pea mo e k miti ko iá, he ‘oku ou tui pe ‘e ‘i ai pe ‘a e ngaahi fel ve‘i fakapa‘anga ai.

Lord Tu'ivakan : Sea, tokoni pe ki he

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni mei he Fakafofonga ...

Fakamahino ko e tu'utu'uni ki he ng ue K miti OC fai mei he K miti Sea ai Pal mia

Lord Tu'ivakan : Tapu pe mo e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki K miti Kakató. Hang pe ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Pal miá, ko e *Audit*, 'a e k miti ko eni 'i 'olungá 'oku 'ikai ke nau vahe nautolu. Ka ko e tu'utu'uni ko ke ... ko e h e ngaahi fokotu'utu'u ko 'oku 'omai mei he *Organizing Committee*, pea 'e tali leva he k miti ko eni 'oku Sea ai e 'Eiki Pal miá. Ka 'oku 'ikai ke nau vahe nautolu. Ko e pa'angá 'oku 'oatu ke fai'aki e ng ué 'o makatu'unga he ngaahi me'a ko 'oku 'omai mei he *Organizing Committee*. Pea 'oku ou tui mahalo ko e pa'anga ko na'e maí ko e tali ia he 'e he k miti ko ia 'i 'olungá ke 'atu ke fakahoko 'aki e ng ué. M l .

Sea K miti Kakato: Tali ia N pele.

Vili Hingano: M l 'aupito. Fakam l pe au ki he Hou'eikí, ka ko 'eku lave'i ko 'a'akú ki he kau m mipa ko eni 'i he k miti ko eni 'a eni, kapau, 'a eni 'oku Sea ai ko 'Eiki Pal miá Sea, kuo u tui 'oku mahu'inga ke 'omai e l pooti ko iá ke me'a ki ai ho Falé, fakataha mo e l pooti 'a e Fale Pa'angá ki he K miti OC ke tau sio ki he fika totonú Sea. Kapau 'oku feliuliuaki e 3.9 ki he 3.21, ko e fika ko eni 'oku 'omai he Minisit Pa'angá, 210,000 (2 kilu 1 mano) he fo'i ta'u 'e 3 ko eni 'oku 'ikai ke a'u ia 'o l miliona. 'O hang ko 'ene fakamatalá. Ko e me'a ia 'oku ou kole atu Sea, 'omai mu'a ha l pooti hangatonu mei he Fale Pa'angá ki he pa'anga ko eni 'oku 'osi *vire* ko eni ki he OC ke tau sio ki ai. Ko ia pe Sea, m l .

'Akosita Lavulavu: Sea

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e Vava'u 16

Tokanga ki he Kupu 18 Lao Sipoti Pasifiki 2019

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu heni ki he 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pelé pea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, neongo 'etau v lau he me'a ko eni fekau'aki pea mo e K miti Sipoti mo e pa'anga mo e h fua e 'u me'a ko iá Sea te tau foki kotoa pe ki he laó. Lao ko eni ko ki he fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifikí 2019, Kupu 18 Sea 'oku 'asi ai, "Ngaahi 'Akauni mo e L pooti Fakata'u 'a e K miti Fokotu'utu'ú" Sea, 'oku 'asi ia heni Sea, na'e tonu ke l pooti fakata'u mai 'a e K miti Fokotu'utu'ú ...

<003>

Taimi: 1140-1145

'Akosita Lavulavu: ...pea ko e *Organising Committee* ki he Fale ni Sea, pea mo e Pule'anga 'osi hono 'atita'i 'a e ngaahi L pooti ko eni. Ko e fehu'i Sea? Kuo 'omai nai 'e he *Organising*

Committee ha fa'ahinga L pooti ki Fale Alea ni p 'ikai? Ko e fehu'i ia Sea?

Lord Tu'iha'angana: Sea, ka u ki'i tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Ko e fehu'i ?

Lord Tu'iha'angana: Sea, ka u ki'i tokoni atu. 'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofonga Vava'u. Ko e L pooti 'a e K miti ki Fale Pa'anga pea mahalo ko Fale Pa'anga 'oku tonu ke nau toki fakah mai ki heni. Ko e ta'u fakapa'anga lolotonga p 'oku toe ke 'atita'i 'e he K miti ko eni, 'osi 'atita'i 'a e 2015, 2016, 'osi fakah_1 ua 'a e ongo Fakamatala 'Atita ki Fale Pa'anga pea 'oku nau tali p eni ke 'Atita'i. 'Oku *up-to-date* 'aupito p 'a e ng ue ia 'a e K miti ko eni, pea 'oku 'osi fakah 'a e 'u Fakamatala 'Atita,'a ia ko e me'a ia 'a Fale Pa'anga ke nau toki fakah mai mahalo 'a e fakamatala 'Atita.. Ka kuo 'osi l pooti 'a e K miti ia ki Fale Pa'anga 'a e 'u Fakamatala 'Atita ko eni. M 1 .

'Akosita Lavulavu: K taki Sea, meihe 2013 ki he 2017, 'oku te'eki ke h mai ha L pooti ki Fale Alea ni. Na'a ku 'osi 'alu 'o vakai ki he'etau Laipeli mo Fale Alea ni Sea, 'oku te'eki ke h mai ha fo'i L pooti 'e taha mei he 2013 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Vili Hingano: Ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga Sea.

Sea K miti Kakato: 'Ikai ke to e tali ha tokoni. Fakatonutonu p .

Vili Hingano: Fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga me'a mai.

Vili Hingano: Ko e 'uhinga ko e Potung ue ko eni 'o e *Ministry of Internal Affairs*, ko e Minisit ia 'o e S poti pea 'oku fakamalumu 'a e S poti ai. Ko u tui ko e Patiseti ko eni 'a e Potung ue ko ia, 'oku 'i loto ai 'a e L pooti 'a e Minisit ki he Pa'anga ko eni pea mo e me'a ko eni 'oku fai 'a e hoha'a ki ai 'a Vava'u 16 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Vava'u Fakafofonga N pele.

Lord Tu'i' fitu: Fakatonutonu p ki he me'a 'a e Fakafofonga. 'Oku 'ikai ha'anau L pooti 'anautolu ki he Patiseti ko eni? Hala 'a e *Internal Affair*, Hala mo e 'Ofisi Pal mia te'eki ke t naki mai. Ko ia p Sea 'a e ki'i fakatonutonu. M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua: Tapu mo e Feitu'u na. Ko 'eku ki'i fakatonutonu p ki he ongo feme'a'aki ko eni kuo tau toki fanongo ki ai. Mahalo 'oku tali 'a e 'uhinga 'o e feme'a'aki ke tau tali ki he *Annual Report* ke toki 'omai. Ka ko 'etau talanoa eni 'atautolu ia 'i he fokotu'u ko eni. Ke tau tali ki he *Annual Report* he 'e ha'u p 'a e 'u me'a ko ia ai. Tau alea mu'a 'i he fo'i L pooti ko eni ka tau hoko atu. M 1 Sea.

Sea 'o e K miti Kakato: Sai! Hou'eiki! Me'a mai. Hou'eiki! Ko 'eku peh atu p ke ke me'a mai 'oua te ke toe tuhu mai koe ki he tokotaha ko 'e lea. Me'a mai Tongatapu Fika 5. (ka ko e Fakafofonga Tongatapu 6)

Dr. 'Aisake Eke: Tapu p mo e 'Eiki Sea, pea peh fakatapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. M l Sea, 'etau a'u mai ki he 'aho ni 'i he fatongia ko eni. Sea, 'oku mahino p ko e kaveinga ko eni 'oku tau 'i heni ai he 'aho ni, ko e tali eni foki ki he S poti ko eni 'io e 2019.

Ka u ki'i lave atu Sea, koe'uhí ko e tali ko eni pea ko u fakam l ki he Pule'anga m l hono 'omai 'a e tali koeni.

Sea, ko 'etau a'u mai eni hang p ko e fononga 'a e kakai 'Isileli. S poti faka'osi ko e ki'i S poti si'i na'e fai 'i he 1989, pea fononga mai ai 'o a'u ki he 2013 fakamo'oni ai 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia, ke fai mai 'a e S poti ki Tonga ni 2019. Hoko mai 'a e Pule'anga lolotonga 'i he 2015, tu'utu'uni tau s poti fai 'etau ng ue k toa ki he 'etau ngaahi S poti. Tau a'u mai eni ki he 'aho ni, a'u mai ki heni pea kuo tau sio atu, 19 'oku 'asi mai mei h . Ka ko u fakam l 'i he fo'i Himi na'e 'omai ko fakalaum lie na'e tali 'aki 'a e fo'i tali ko 'a e Pule'anga. Ko e tali ko nau 'omai, tau laka atu, tau laka atu ki he 2019, fai 'a e S poti 'o e 2019.

Sea, ko 'etau tu'u he 'aho ni ko 'i he Kauvai ko 'e tahá, tahi kulokula ke tau 'alu ko ki mu'á, 'oku 'i ai 'a e le'o 'oku ongo mai. Kaila mai! 'E Tonga te mou melemo ha'u foki 'a Felo mo 'ene kau tau mei mui Sea. 'Oku ke kei manatu'i p , tapu mo e Feitu'u na, 'a e lautohi fakas pate. Tali mai te mou melemo. Toe tu'u leva 'a e kakai 'Isileli 'o nau sio p 'e f f . Ki'i lotu hake p 'a Mosese. Peh mai 'a e 'Otua. Talaange ki he kakai 'Isileli. "Tu'u, sio kae tau 'a Sihova. Pea ko e angi na'e peh . Pea taha p 'a e angi. Ko e angí – Laka atu. 'Ikai ke melemo 'a e kakai 'Isileli he ko e 'Otua 'oku ne fai 'a e takí. Lava 'a e S poti, lava 'a e S poti.

Fakamahino Dr Eke patiseti 2017-2020 'omai ai 80 miliona ki he sipoti

Sea, ko e me'a ko 'oku peh mai 'a Mosese. Peh ange 'e he 'Otua. 'E lava! Ko e 'Esitimeti ko kuo 'osi fokotu'u mai 'e he Pule'anga ko eni ki he 'Esitimeti ko eni ki he ta'u 'e f ka hoko mai. Ta'u lolotonga 2017-16/17,17-18,18-19,19-20 'oku nau 'omai k toa ai 'enau pa'anga 'e 80 miliona.....

<004>

Taimi: 1145-1150

Dr. 'Aisake Eke: ... fokotu'u mai he 'esitimeti ko eni, 'a ia ko e 10 'i he 'esitimeti lolotonga, 25 'i he 'esitimeti ka hoko, 20 he 'esitimeti ka hoko mai ai, pea 25 he 'esitimeti ka hoko mai, t naki k toa nautolu 20, te'eki ai ke kau ki ai 'a e pa'anga ia ko 'a Siaina. Manatu'i ko e pa'anga 'a Siaina ko 'enau tokoni, ko e 55 miliona. Ko e 55 miliona Sea, ko e 55 ko ia kapau te u t naki 'a e 80 ko ia mo e 55 ko , 'a ia 'oku mahino ia 'a ia ko e 5 ko 135 'a e fika ko ia Sea. 'A ia ko e laka atu 'oku ne talamai ko e laka atu 'oua te ke tu'u, 'oua te ke ilifia 'i he lele mai mei mui.

Sai ko e taimi ko ko te ke ha'u ai ko ki he fakamole ko eni 'oku 'omai 'e he k miti ko 'i he taimi ni, 'a ia 'oku mahino foki ko e k miti ko eni 'oku nau feng ue'aki p pea mo e Pule'anga. Ko 'enau fokotu'utu'u ko 'i he taimi ni mahino 'oku nau peh 'e a'u...ko e fakak toa ko 'o e pa'anga ko 'o e fakamole ko e 142, 142, sai 142 ko ia kapau 'e to'o 'a e 55 mei ai, 55 ko eni 'uhingá pa'anga eni ia 'a Siaina 'osi talamai 'e Siaina ia te nau 'omai, na'e peh 'e Siaina te nau

‘omai ‘a e 33 ki he langa ko kongá ‘i Tonga *High*, to e kole atu ko fai ‘a e talanoa ‘e fai ‘a e sipoti ‘i Tonga ni ‘i he 2019, to e fakalahi ‘i mai ‘e Siaina ia ‘aki ‘a e 22 miliona. Sea fu’u t naki lahi ko ia, ko hono ‘uhingá ko e angi ko ‘oku fai, laka atu ‘oua te mou manavasi’i.

‘Ai, ‘a ia leva ko e pau tetau to’o leva ‘a e 55 ko ia toe p 87 Sea, 87 miliona ‘a e pa’anga ko ‘oku fiema’u, ko e 87 ko ia Sea ‘oku...ko e fakamole k toa ko ia ‘oku kongá ia ‘e ua, ‘uluaki ko e ngaahi ng ue lalahi ‘a ia ‘oku ui ko ko e *Capital Expenditure*, ‘a ia ‘oku ‘omai ko ...mo e kongá ko e fanga ki’i ng ue ia ko hono fakahoko ko teuteu atu ‘a e taimi ni pea a’u ki he ‘aho ko eni ‘oku fakahoko ai ko fai mai ‘a e Sipoti ki heni. Fe’unga ia mo e 38.6, ko e 48.4 ko ení Sea ‘a e ngaahi ng ue lalahi, ko e 80 miliona ko ko ‘oku ‘omai ko ‘e he Pule’anga, kapau te ke t naki l ua ‘a e 48.4 ngaahi ng ue lalahi, ‘osi to’o foki ‘a Siaina, mo e 38.6 fe’unga k toa nautolu mo e 87 miliona, fakamole ia. Ko e me’a ko ‘oku ‘osi fokotu’u mai ‘i he Patiseti ia ‘a e Pule’angá 80, sio ki he faikehekehe ki’i 7 p , 7 miliona, te’eki ke kau heni Sea ‘a e pa’anga mohe ko ko ‘oku tau hanga ko ‘e he Pule’anga ‘o t naki. ‘A ia ‘oku fai ai ‘a e fakafuofua ia ‘e a’u leva ki he ‘osi ko ‘o Sune, kapau ‘e ha’u k toa ‘a e ngaahi pa’anga muli ko *Budget Support*, ‘e 60/70 ki he 70 miliona ‘e ma’u ‘e Tonga ni heni, ko e pa’anga ‘a e Pule’anga, te’eki ai ha taimi peh ia.

Tui Dr Eke lava pe sipoti ‘uhinga ia na’e fai mai ai ng ue mei he 2015

Ko e me’a ia ‘oku ou fakaloto lahi ko laka atu, ‘osi ‘i ai ‘a e faka’ilonga ia talamai laka atu, ‘oua te ke ilifia ki he kau lele mai ‘a e kau ‘Isipite he ‘ikai te ke melemo, tu’u ‘a e 60 mo e 70 ko ia, taimi ko na’e uki ng ue ai ‘a e ‘Eiki Pal mia ne peh mai ‘e he Pal mia, ‘e h ‘a e 2015 he’emau h atu ki loto, ‘e h ‘a e Sipoti, mau laulau pea ‘io, ‘e fai ‘a e Sipoti, mou ng ue ki ai. Pea ko e me’a ia na’e fai ‘a e ng ue ki ai ‘i he 2015 ‘o lele mai. Mau siofi k toa ‘a e ‘ tafa’aki fakapa’anga he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ feitu’u f pa’anga ko ‘a e fonua, pea mau to e siofi k toa mo e pa’anga ko ko ‘a e mohe, mau lava ‘e sio ‘e ma’u pea mau peh kapau ‘e to’o p ha 20 ia mei he pa’anga ko ‘e 60/70, toe 40 ki he 50 miliona ‘osi fe’unga ko Tonga p te ne lava ‘o tokanga’i ‘a e pa’anga ko ia.

Fakama’ala’ala ki he pa’anga ki he sipoti mei he pa’anga talifaki e fonua

Pea koe’uhi ko e anga maheni ko ‘a e pa’anga ‘a Tonga ‘i he lele mai ‘i he kuo hili 10 p ia ki he 20, ko e ‘alu ko ki he 40/50 mei mei ko e m hina ‘e 2 ‘a e fakamole ko ‘a e Pule’anga ‘ikai ke to e tafe mai ha silini, ‘a ia ‘oku mau peh fe’unga, 40/50 tuku mai ‘a e 20 ke tu’u talifaki ia, ko e ‘alu ko ‘a e sotia tau lelei Sea ‘oku ‘ilo’i p ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘alu mo e patuni ‘oku ‘i ai ‘a e kau *reserve*, pau ke teuteu ‘a e kau sotia mo e ngaahi me’a k toa koe’uhí ka hoko ha me’a ‘oku nau ‘i ai, ko e mateuteu ia, ‘a ia na’e tu’u leva ‘o mau peh ‘ave p ha 20 ‘o tu’u talifaki, ‘a ia ‘oku mou me’a mai p ko e ‘ova ko eni ko e 7 p , ‘omai ‘a e 20 ‘o tu’u ai, pea ‘ikai ngata ai na’a mau to e fai ‘a e sio ia ki he Pangik Pule, Pangik Pule ko ‘enau...mou mea’i p na’e ‘i ai ‘a e Lao na’e ‘omai heni ‘i N vema ta’u kuo ‘osi na’e tali ai. Tali ko ia koe’uhí ko ‘enau *account* ko fel ve’i ko mo e feliliuaki ko ‘enau pa’anga ko muli fetongi. Ta’u Fakapa’anga kuo ‘osi na’e ‘alu ‘o 26 miliona tupu, 26 poini...ko e me’a ia na’a ku fokotu’u ai p ‘e sai tuku ‘a e 10 ia pa’anga talifaki ia, tuku ia ke ng ue ‘aki ‘e he Pangik , 16 ko ‘e lava ai ‘a e kongá ai, fai ‘aki ‘enau ngaahi ng ue fakapangik ‘a eni ko eni na’a nau feinga ke holoki mo e me’a ‘a e totongi tupu, lava mai ‘a e kongá ai ke tokoni mai ki he Sipoti mo e ngaahi ng ue k toa ‘a e Pule’anga.

‘A ia na’a mau peh ‘ooo, kapau ‘e ha’u heni ‘e lava p tautolu ma’u ‘a e 10 mei ai ‘o tuku mai, tuku mai ‘o tu’u talifaki, lava p ‘o ‘omai ‘a e 5 ia ‘i he ta’u, ‘omai ‘a e 5 ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘omai ‘a e 5 ‘i he ta’u fakapa’anga ko .

Ko e pa’anga ko eni Sea, taimi ko na’e h na’e kamata ai ko ‘a e Pangik Pule na’e ma’u ‘e he Pule’angá ‘a e peseti ‘e 20 mei ai ta’u kotoa p , ko e taimi ko ‘oku hulu ai ‘a e p seti ‘a e ....’a e ‘a e pa’anga ko eni, hang ko e 26 poini ‘e hang ko e 26, ‘omai ma’u p ‘a e ‘inasi ia ‘o e Pule’anga p seti ‘e 20, k na’e liliu ia ‘e he Pangik ‘i he ngaahi ta’u mai ki mui, ‘oku ‘ikai ke to e ‘omai ha silini ia, pea fakam l ki he Pangik Pule nau ‘omai eni he...

<005>

Taimi: 1150-1155

Dr. ‘Aisake Eke : .... ta’u kuo ‘osí, fakaava e matap ko iá. Na u peh , sai 26 ko ení, 10 tuku ia, 16 ko lava ke tau fe’inasi ai ‘a e Pule’angá ‘okole ai ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ou peh ai, Sea, na’e fai ko palani ki hení, lava p ‘o ‘omai ha 10 ia mei heni, pea ko ‘ene ‘osi ko iá, 30 e pa’nga talifakí. 7/80, ‘oku ‘osi vahe’i he Patiseti, 87 e fakamole ko ení. Ko e 7 ko iá, 30 ai ‘oku ne tu’u ‘o tokoni atu ko e h me’a ‘e faí, Sea.

Fakama’ala’ala ki he pa’anga 38.6 m ke fakalele’aki sipoti

‘A ia ko e anga ia ko ‘a e fokotu’utu’u ko silini ko ení, Sea. Ka u lave ki heni. Ko e 38.6 ‘o e 87, pa’anga ia ko hono fakalele ko ‘o e Sipotí, ‘a eni k miti ko eni ko e, *Organising Committee*. Ko ‘enau holoki hifo ‘enau fiká ke 38.6, Sea. Taimi ko na’e tala ng ue ai ‘a e ‘Eiki Pal mia, ke fai e sipotí, ko e me’a ia na’e fai ‘a e ng ue ki aí, mau feinga k toa ke ma’u ha silini, tatau ai p pe ‘e ma’u ha silini mei ha feitu’u, pau ke ‘uluaki ma’u p ‘e he Pule’angá ha silini. Koe’uhí, ke mau fakapapau’i ‘oku lava ke fai e Sipoti ko ení. Ko e 38.6 ko ení, ‘a ia kuo u ‘osi lave atu au ki ai, kapau he ‘ikai ke ma’u ha silini. Tau peh he ‘ikai ke ma’u ha silini ia, he fokotu’utu’u ko eni ‘a e k miti ‘oku ne fai ‘a e pule’í, ‘ikai ke ma’u e 38.6. ‘A ia ‘oku ou lave, 87, kei lava lelei p ia. 7 ko e ‘ova’aki he Patiseti, 80, mo e tu’u atu e 30.

27 miliona malava ke ma’u mei he kau pisinisi ko e siponis e sipoti

Sai ko ‘etau fokotu’utu’ú ‘oku peh . Ko e 38 ko , te mau lava mautolu ‘o ‘omai e 34 miliona. Ko ‘enau fokotu’utu’ú, foki eni, nau talamai foki te nau malava mai e 34. Ko e 27 ai, ko e 27 nau peh ‘e lava ‘o ma’u e *sponsor* ko ení, fo’i Lao ko eni na’a nau ‘omai ke faka’ai’ai e Sipotí, tukuhaú. Nau peh te nau lava ‘o ‘omai e 27 ai, ka na’a nau fakahoko mai. Na’a nau fai p e talanoa mo e Pule’angá. ‘Oku ‘i ai p e ki’i kongá e 2, ki’i liliu si’i, ‘i he kupu 5 ko e Lao ko iá, kupu C, kupu 1, kupu (i). ‘Oku ‘i ai e ki’i fo’I lea p ‘i ai ‘e 2, ‘oku nau talamai ke t naki mai ki he tukuhaú koe’uhí ke lava ‘o fakapapau’i ‘oku mahino. ‘A ia ko e ‘uhinga ia e t naki maí, ke fakapapau’i ko e totongi ko ení, he’enau .... fo’i t nakí p ia. Ka ko e me’a ko ‘oku nau fakahoko maí, ‘i he talanoa ko mo e ngaahi pisinisi, te nau lava ‘enautolu ‘o ‘omai e 27.

Kaikehe, kapau leva ‘e ‘omai ‘a e palani ko ení, ‘a e 38 ko .6, ‘o ma’u ai e 34, ‘e holo leva ‘etau me’a. 80 ‘ova ia. ‘A ia kapau ‘e peh ia, toe p e 4, 52 p pe 53 e ki’i pa’anga ia te tau fiema’ú. 48 pa’anga ko ‘o e pa’anga lalahi, mo e 5 mei h , 53 mei he 80 p eni. ‘Ikai ke kau atu e

pa'anga mohé ia mei ai. Ke sio ki he laka ko , na'e peh . Mou laka, laka atu, 'oua te mou ilifia. Ko e anga ia e tu'u 'a e fiká. Ka 'oku ou 'ilo p 'oku 'i ai e fika heni. Ko e anga ia e fika ko 'a e 142 'omai 'e he k miti ko eni, *organizing*. Pea 'oku ou tui, 'oku 'i ai mo e ngaahi fika ai 'e to e lava p 'o to e t naki.

Na'a nau peh mai 'oku 'i ai e 8 miliona, lava 'o ma'u mei Nu'usila mo 'Aositelelia, hang 'oku ha'u ko eni ki h . 'Oku ou sio au ko e fika ko iá 'e toe lava p ia 'o fakalahi hake. Ko ia kuo 'osi 'i ai e ngaahi talanoa ia mo 'Aositel lia, 'i ai e ngaahi pa'anga te nau t naki mai.

Fokotu'u ki he Pule'anga ke to e vakai'i fika \$ ki he sipoti

'A ia 'oku ou fokotu'u ko hení, ke fai p ha feme'a'aki 'a e Pule'angá, sio ki he fiká. Ka ko e tuha ko e e fiká, te sio hifó, malimali hake, laka atu. Laka atu, 'oua te ke .. Ko e kaila ko mei muí. Kaila mai a Felo, 'E, te mou melemo. Pea ko 'ene peh maí. 'Oku 'i ai e 27 miliona, ko 'ene talamai ia. Kaila mai. 'Oku 'i ai e 27 miliona 'e totongi 'e he Pule'anga, totongi n eni ko 'etau n na'e 'ai he 2006, 'E totongi 'i he 18/19. Te mou melemo. Kapau te mou me'a hifo he Patiseti Fakamatala, 'osi 'I loto e 27 ia ai. He ko e 'Esitimetri ko 'oku 'omai 'e he Pule'angá ko e ta'u kaha'ú, mo e ta'u e 2 kimu'a. 'Ilo'i 'e au kuo 'osi h e fika ko iá. 'Ilo'i, ko e fakafuofua ko 'oku 'omai 'e Fale Pa'anga he ta'u fakapa'anga ko 18/19, 'oku hulu'aki 'e'ia 'a e 6 miliona. 'Oku 'ikai ke melemo a Tonga ia ai, 'ikai, 'oku nau lele helikopeta. Lele kinautolu 'i 'olunga.

'Eiki Pal mia : Ke u ki'i fehu'i atu he lolotonga fai ho'o fakamatalá.

Dr. 'Aisake V. Eke : Ko ia, m l .

'Eiki Pal mia : Ko e *Budget Statement* ko , ko e silini ko 'oku talamai 'e he Pule'angá, talamai mei Fale Pa'anga 'e lava 'o tanakí, ko e 28 miliona. 28 miliona p 'oku nau talamai 'e lava 'o t nakí, 'a ia. Kapau na'e mahino 'a e me'a ko ená, na'e tonu ke ke hanga 'e koe 'o fakamahino h . 'Ai ke tohi'i, he ko mautolú 'oku mau muimui he me'a ko 'oku tohi'í. Ko e 28 p 'oku tu'u mai h ki he ta'u fakapa'anga hokó. 'Óku 'uhinga ia kia kimaautolu, ko e *levy* ia mo e ' me'a k toa 'oku

'Aisake Eke : Sai áupito Sea ka u tali au ki h .

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Fakahalaki e peh 'oku to'o faka'angataha e 79 miliona he 'Esitimetri 17/18

'AisakeEke : 'Oku 'uhinga ko e hanga 'e he Pule'angá, he Patiseti ko ení, 'o vahevahe kongá. 10, 25, 20, 25. He 'ikai ke ha'aki mai e fakamolé ia faka'angataha. Ko e me'a ia 'oku ou peh ai 'oku hala e tali 'a e Pule'angá. Peh 'e he Pule'anga ia 'e 'omai 'a e 33 mo e 46, 'o 79, 'o ha'aki mai 'i he 17/18. Hala ia. Ko e tu'u ko 'a e fakafuofua 'a e 'omai 'e he Pule'anga e 10, 25, 20, 25. Koe'uhí, ko e anga ia ko e polokalama 'a e fai mo e totongi. Ko e me'a 'oku faka'atu'i ai ko 'a e me'a ko ení, he 'oku h kongokonga mai. 'A ia, ko e me'a ia 'oku hala ai ko 'a e tali ko eni ko , hang ko e poini ...

<006>

Taimi: 1155-1200

Dr. 'Aisake Eke: ...'Eiki Pal mia 'oku hala ai koe 'a e peh mai 79, hala ia he 'oku tau hanga 'o fakamofele'i 'a e totongi ko 'o e me'a fakatatau mo e ngaahi me'a ko eni.

'Eiki Pal mia: Sea k taki p ko e me'a ko eni 'oku mau falala ki ai 'oku mau falala ki he me'a ko 'oku tohi'i ko e 79 'oku mau 'osi fakamo'oni'i h , he 'oku 'asi he hingoa 'a Papua Niukini ia he peesi 34.

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia

'Eiki Pal mia: Ko e tokoni ko 'a Papua Niukini ko e kini 'e 49, 'a ia ko e liliu Tonga ko e pa'anga Tonga 'e 33 (miliona) 'osi puli e hingoa ia ko ia, ki'i tatali p kae tu'u mai h 'a e fo'i 2 p mei Nu'usila 'ikai ke to e 'i ai ha pa'anga ia 'e to e tu'u mai, ko e fo'i ua p 'oku 'asi h mei Nu'usila, kapau te ke me'a hifo ki he peesi 34, ko hono to'o ko 'a Papua Niukini te u tautau mai p 'a e fo'i ua

Dr. 'Aisake Eke: ...(mate maika)...

'Eiki Pal mia: Sai pea 'oku to e 'i ai mo e fika 'e taha na'e toki 'asi mai, 'ikai ke 'omai ha fika peh ia kia mautolu ko e 46 miliona ki he ...ko ia 'oku 'ikai ha fika peh ia 'e 'omai kia mautolu ko e ...k taki ko 'emau ng ue 'a e Pule'anga ko eni 'oku makatu'unga 'i he silini 'oku nau tuhu'i mai 'e ma'u, pea kapau 'oku ke peh 'e koe na'e 'i ai ha silini na'e 'uluaki t naki ki mu'a he 2014,2015,2016.

Fakamahino 'oku tonu pe Patiseti kae hala e ma'u Pule'anga

Dr. 'Aisake Eke: 'Eiki Sea 'oku tonu p 'a e *Budget Statement*, hala homou ma'u k taki, hala e me'a hang ko 'eku lau, 'oku folahi mai 'a e Patiseti hang ko 'eku lau e 80 folahi lelei mai, ko e 10, 25, 20, 25. Ko e me'a ia 'oku 'asi mai ho'omou tali 'amoutolu peh h mai 'a e 79 he ta'u kaha'u, hala ia, hang ko 'eku lau h fanga p he fakatapu ko u kole fakamolemole 'aupito. Ko hono 'uhinga ia hang ko 'eku lau ko e 80 'oku nau hanga 'o ha'u he koe'uhi ko e ngaahi langa ko 'e fai ko eni, he 'ikai ke ha'aki fakataha 'oku kongokonga p .

Sai ko e pa'anga ko 'a Papua Niukini mahino foki ia hang ko e me'a 'a e 'Eiki Pal mia tapu p mo ia na'a ne peh ko e uike ua ko 'o M na'e 'omai 'a e tohi ko mei Papua Niukini nau holomui pea toki fai ko 'a e tu'utu'uni 'a e Kapineti 'o tala ko 'e kaniseli, 'a ia ko 'eku ma'u ko ki ai na'e toumu'a ha'u 'a Papua Niukini pea kaniseli ko e fika ko 142 'osi to'o 'enautolu ai 'a Papua Niukini, to'o 'enautolu 'a Papua Niukini nau peh ko e nau numi mai 'i ai e ngaahi me'a na'a nau 'ai ki ai 'a Papua Niukini nau numi mai nau peh 'enautolu 142 p ia.

Sai 'a ia ko 'ene tu'u ia ko mata'ifika 'i he taimi ni, 'a ia 'oku 'osi to'o, hang ko 'eku lau peh mai 'a Felo te mou melemo he 27 ko miliona totongi n 2006 'osi 'i loto ia, pea tupu'aki e 6 miliona to e peh mai 'a Felo te mou melemo peh mai koe'uh ko homou ivi, mou sio hifo ki homou ivi 'uhinga ki he pa'anga fakalotofonua, peh atu 'a Mosese ko e 'ai atu ko e 'Otua 'oku ne ma'u kotoa 'a m m ni.

Fakama'ala'ala he 8 miliona tokoni 'a 'Asitel lia

Ko e fika ko 'oku tau ng ue'aki 'oku 'omai he 'Eiki Minisit Pa'anga Le'ole'o talamai tau nofo p 'i he'etau pa'anga ko 'oku ma'u, 'ikai ko m m ni 'oku tau ma'u atu, lau ko 'a e Folofola taha atu ki he loloto, 'oua teke nofo 'i he t puta, ko e fika 'oku 'osi fakapapau'i mai ia, ko e fika ko eni ko 'oku t naki mai ko mei 'Aostel lia 'a ia 'oku valu ko he taimi ni, 'oku ou tui 'e lava p ia 'o 'alu 'o 11 koe'uh 'oku to e 'i ai mo e ng ue mai 'a 'Aositel lia ia ki he...'oku 'i ai 'a e *project ko urban development* to e fakalahi mai 'enautolu e tafa'aki ko ia.

'Eiki Pal mia: Ka u ki'i kole atu, ko e fika ko na'a mou talamai 'e ma'u mai 'e 'Aositel lia ko e 8 miliona te'eki ke 'i ai ha fika peh ia 'e 'omai kia mautolu.

Dr. 'Aisake Eke: Ma'u ia he feitu'u ni Sea, taimi na'a ku 'i he Minisit Pa'anga ai, 'ai p eni, k taki p 'Eiki Pal mia 'oku kehekehe e ma'u 'oku ou tui p 'oku ....

'Eiki Pal mia: 'Ikai tau talanoa 'i he fika,

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku ma'u ia

'Eiki Pal mia: Tau 'unu ko eni ke ofi ki he sipoti, 'oku fiema'u he Pule'anga ko eni ke pau e fika

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia

'Eiki Pal mia: Te'eki ke 'i ai ha valu ia te mau sio ai

Dr. 'Aisake Eke: 'Osi ma'u 'e au e tohi, h fanga p he fakatapu 'Eiki Pal mia taimi na'a ke tu'utu'uni mai ke fai e ng ue mau fai e lotu mo fai e t kuingata 'osi tohi mai 'a 'Aositel lia *High Commissioner* 'a 'Aositel lia 'oku nau hiki hake na'e tolu p 'enau pa'anga tokoni, 'enau *budget support* hiki'aki e taha 4 miliona ko e fo'i taha ko ia t t naki mai he ta'u e f ko eni nau talamai tuku hangatonu p ia ki he sipoti. Kapau te ke 'omai e fika ko ia.

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu

Taukave Pule'anga fiema'u fo'i fika pau ki he sipoti ke fakapapau'i

'Eiki Pal mia: Sea ko e Pule'anga ko eni 'oku 'ikai ke tau talanoa tautolu ha talanoa 'e 'omai, 'ikai ke peh 'a e Pule'anga ia ko eni, 'oku mau fiema'u ha fo'i fika 'oku tohi mai ke fakapapau'i.

Dr. 'Aisake Eke: 'Osi tohi'i eni ma'u 'e e tohi, ko e ng ue ko , tapu p mo e 'Eiki Pal mia fakamolemole ko e fika ko eni 'osi tohi mai pea 'oku 'osi ma'u.

Sea K miti Kakato: K taki mo me'a hifo ki lalo, ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku tau f tukuaki p 'oku 'i ai ha pa'anga p 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, pea 'oku ou tui ko e me'a ki ai 'oku fai ai 'a e fet 'aki. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Minisit Pa'anga M 1 1 ko e ngaahi fokotu'utu'u eni he 'oku ne 'osi mea'i p me'a ko e Patiseti, ko ha fika pe tau toki t keti ki ai, ka tau m 1 1 ai tau toki liliu 'o **Fale Alea**

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito 'a e feme'a'aki, mou me'a atu ma'u ha ho'at ke mou m lohi pea mou lotu ke lahi m l . (*M l l ai 'a e Fale*)

<007>

Taimi: 1400-1405

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea : Hou'eiki, tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

(*Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e K miti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga*)

Sea K miti Kakato : Tapu pea mo e 'Eiki Pal miá, Hou'eiki Minisit e Kapineti, fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'o e fonuá, pea peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, Hou'eiki, m l mu'a e kei fakalaum lie lelei kimoutolu, mou to e me'a mai ke hoko atu hotau fatongia. Ko e kole atu p mei he motu'a ni, ke mou angalelei mu'a Hou'eiki, 'o mou me'a mai p 'i he 'etau 'asenita 'oku 'omi kia kitautolu 'i he pongipongi ni. 'A ia ko 'etau 'asenitá, ko 'etau tohi Fokotu'u Tu'utu'uní, pea mo e tali na'e 'omi mei he Pule'anga. 'Oku ou tui ko e me'a ia 'oku ou neongo p na'e 'i ai ha'atau ki'i h , na'a tau h p he tikili p ko na'e fai ai 'a e folau. Ka 'oku ou ki'i kole atu p , mou me'a mu'a ki he 'etau Tohi Tu'utu'uní kuo 'omi mei he Hou'eiki Pule'angá 'a hono tali. 'Oku ou tui, ke mou me'a mai ai, ko e 'uhingá ka tau p loti ka tau 'unu atu ki he 'etau Patisetí mo e ngaahi me'a ko iá, he na'a hanga 'e he ki'i *issue* ko ení, 'o kai 'etau taimi. Pea ko e me'a 'oku lave'i 'e he motu'a ni, ko e 'angeló p te ne ha'u 'o fakatonutonu 'etau lau fika. 'E 'ikai ke tau lava 'o ma'u ha mo'oni ai. Ka 'oku ou kole atu ke, me'a mai...

<008>

Taimi: 1405-1410

Sea K miti Kakato: mu'a Vava'u 16 ke ne hanga 'o amohi e lotu kotoa p 'oku hoha'a ka tau hoko atu. M l .

Ko Fale Alea ke aofangatuku ki he kaniseli e sipoti

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele pea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie lelei ki he ho'at faka'ofa'ofa ko eni Sea, ka 'oku ou lotu p Sea ke u hoko atu p 'i he Lao ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2013 'a ia na'e tali 'e he Fale 'i he 'aho 11 'o M 'asi 2013. Pea ko e taumu'a e lao ko eni 'Eiki Sea 'oku h ia 'i he peesi tolu, ko e Lao 'o e *Pacific Games 2019* 'oku peh , "Ko e taumu'a 'o e lao ni ke fokotu'u ha ma'u mafai fakalao tau'at ina mei he Pule'anga ke ne fokotu'u, tokanga'i mo fakahoko 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i Tonga 'i he 2019 pea mo fakahoko fakalukufua 'a hono fokotu'utu'u lelei 'o e sipoti ko ia. 'Eiki Sea, ko e taumu'a ia 'o e lao ko eni Sea 'a ia na'e fakamo'oni huafa ki ai 'Ene 'Afio 'i he 'aho 17 'o 'Epeleli 2013. Pea na'e hoko leva ia ko e lao 'o e fonua ni Sea. Talu mei ai ki he 'aho ni, Sune eni 2017 ko e ta'u eni 'e f , m hina 'e ua 'a e kei

laum lie lelei p 'a e lao ko eni 'oku te'eki ai ke fakapekia p kuo fai, p kuo fai 'e he Pule'anga p ko e Fale Alea ha monomono p ko ha fakalelei 'o a'u mai eni ki he 'aho ni Sea. Pea 'i he'eku vakai ma'ulalo ki ai 'Eiki Sea ko e lao ko eni 'oku kei laum lie lelei p Sea. 'Oku mahino p ki he finemotu'a ni Sea kuo 'osi faitu'utu'uni e Kapineti 'i M p 'o e 2017 ko 'etau *host* ko ia 'o e Sipoti 2019 na'e 'uhinga, na'e 'uhinga ki ai 'a e lao ko eni kuo nau kaniseli ia 'e nautolu. Pea kuo 'osi fai e tu'utu'uni e Kapineti ki ai Sea. Pea ko e tau'at ina ia 'a e Kapineti p ko e *Executive*, ko e Pule 'Uluaki ki he fonua ke nau fakahoko Sea pea 'oku 'i ai p 'enau totonu ia 'a nautolu ki ai.

Ka ko e pang Sea 'oku 'ikai ke nau ma'u 'e nautolu ia Sea 'a e mafai ke nau aofangatuku 'a e tu'utu'uni ke kaniseli p hoko atu e Sipoti 'o e 2019 ko hono 'uhinga Sea he ko e lao ko eni 'oku kei laum lie lelei p Sea he ko e Fale Alea 'e aofangatuku ka 'oku 'ikai ko e Kapineti Sea he ko e Fale fa'u lao eni 'oku 'ikai ha mafai fa'u lao 'a e Kapineti Sea. Ko honau fatongia 'e fakahoko p ia 'o fakatatau pea mo e lao kuo 'oatu mo fa'u pea tali 'e he Fale Alea 'o Tonga Sea. 'A ia 'oku tau m mipa kotoa ai 'i he 'aho ni. 'Eiki Sea 'i he 'uhinga ko ia 'oku ou 'oatu 'oku ou hoha'a 'aupito ki he molumalo mo e ngeia 'o e Fale fa'u lao ko eni pea mo hono toputapu ke ta u faka'apa'apa'i 'a e Konisit tone mo e ngaahi ngafa fatongia kuo 'omai kiate kitautolu Sea.

Pea kiate au Sea 'oku ou ongo'i 'oku hala 'aupito e me'a 'oku tau lolotonga fakahoko 'i he lolotonga ni Sea. Ko hono 'uhinga ko e Lao Sipoti 'o e 2013 'oku kei mo'ui p ia pea 'oku kei laum lie lelei p ia ko e lao 'o e fonua ni Sea. 'Oku te'eki ai ke tali ia 'e he Fale ni ke tamate'i e fo'i lao. Ko hono *host* p ko hono fakahoko mai e sipoti ki Tonga ni 'i he 2019 'oku kei tu'ul hoko p ia fakatatau pea mo e lao 'oku te'eki ai ke kaniseli ia Sea he ko hono 'uhinga ko e lao eni 'oku tau feme'a'aki ki ai pea ko e Fale Alea 'e aofangatuku ki ai Sea 'oku 'ikai ko e Kapineti.

Ko e Kapineti ia kuo 'osi fai 'enau tu'utu'uni ia 'a nautolu Sea ke kaniseli pea nau ngata nautolu ia 'i ai. Ka ko hono aofangatuku ke fakahoko p kaniseli ko e Fale Alea ia 'e toki faitu'utu'uni aofangatuku Sea. Pea 'i he 'uhinga tatau 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu mo kole ki he Fale 'Eiki ni ke mou k taki fakamolemole kae fakatatali mu'a 'a hono to e hoko atu 'a hono alea'i 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni Sea, 'oku hang eni ia kiate au Sea (*h fanga he fakatapu*) ...

'Eiki Minisit Lao: Sea ...

'Akosita Lavulavu: Kuo tau 'omai 'e kitautolu ...

'Eiki Minisit Lao: Ki'i kole p mu'a.

'Akosita Lavulavu: Ia 'a e saliate ...

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku ki'i kole p ka ta u ...

<009>

Taimi: 1410–1415

'Akosita Lavulavu: ...'o fakamu'omu'a he hoosi Sea.

Sea K miti Kakato: Minisit , ko e ki'i fakatonutonu eni 'a e Minisit Laó.

'Eiki Minisit Lao: Ko e ki'i fakanounou, ko e ki'i fakanounou ko e ki'i tokoni p . Ko 'eku 'uhinga p ke vave. Ko e lolotonga ní, 'oku tau hanga 'o alea'i 'a e tohi, ko e 'uhinga ia na'e 'omai, 'uhinga ia 'etau alea ko ení 'i he Kupu 51 'o e Konisit toné. Faka'osi mai, kuo tu'utu'uni he 'e he Kapinetí, 'oua to e fai ha Sipoti. Mai leva e tohi mei he tafa'aki ko eni 'a e kau N pelé ki he Kupu 51 ke 'omai ki heni p 'oku 'io p 'oku 'ikai, ko e me'a ia 'oku tau 'i heni aí. P 'oku 'io p 'oku 'ikai ke hoko atu. Ko 'ene 'ikai ke hoko atú, fakapekia leva e laó, koe'uhí, ko 'eku kolé p ke ki'i fakavavevave he 'oku lahi e ngaahi fatongia ke tau, ke fakahoko ki heni ki he patisetí he, kae, he 'e hoko atu 'a e ' fefolau'aki. Ko e 'uhinga ia 'oku tau nofo aí. Tau nofo mu'a p 'i he *issue*. P 'e tali p 'ikai tali, ko e 'uhinga ia e tohi ko . Ka ko 'eku fakatonutónú p , 'ikai ko e fakatonutonu ka ko 'eku fie tokoní p ia. Fakafofonga, 'oku lolotonga fai atu e ng ué ke tau hanga 'o hiki nima'i. M 1 .

'Akosita Lavulavu: M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

Fokotu'u fakapotopoto ke toloi alea'i Fokotu'u Tu'utu'uni kae alea'i Patiseti 17/18

'Akosita Lavulavu: Ka ko 'eku poiní, 'oku kei laum lie lelei 'a e fo'i Laó Sea 'i he mom niti ko ení Sea. P tali p ta'etali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko ení, 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia Sea. Ka tau tafoki hake p kitautolu ia 'o alea'i 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ke fai ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá ki he Pule'angá ke hoko atu p hono *host* e Sipoti 'o e 2019, kae hili ange ko iá Sea 'oku kei mo'ui p mo kei laum lie lelei p 'a e fo'i Lao Sipoti 'o e 2019 ke fakahoko Sea. Pea ko ia ai 'oku ou fokotu'u atu, tau 'ai mu'a e fakapotopoto tahá Sea, ke tau hoko atu mu'a ki hono alea'i 'a e Lao Fakaangaanga ki he Patiseti 'o e 2017/18, 'a ia kuo 'osi fakah mai Sea. Pea ka 'ikai leva pea 'oku totonu ke tuku e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3 ke toki alea'i fakataha mo e Lao Fakaangaanga kuo fakah mai mei he Pal miá, kuo fakah mai 'e he Pal mia 'e fakah mai mei he Kapinetí ke *repeal* p fakapekia e Lao Sipoti 'o e 2013 Sea. Fakam 1 atu Sea he ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Dr. 'Aisake Eke: Sea ki'i fakahoha'a. Sea, tapu p mo e 'Eiki Sea pea peh ki he K miti Kakató. Ko u fakam 1 au ki he Pule'angá 'oku nau tuku taimi mai ke tau alea'i e me'a ko ení he 'aho ni. Ko e me'a ko u peh ai, fakafeta'i. 'Oua, tatali 'etau ala ki he laó. Ko e faingam lie kuo nau 'omai, pea 'oku nau fanongo ki he kakaí mo kitautolu he 'oku tau talanoa eni ko e h e 'uhinga, h e lelei taha ki he fonuá. Pea ko u tui ko u fakam 1 lahi ai 'a e mai e faingam lie ko ení. Ko e faingam lie..

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele Fika 3 'o Tongatapú.

Lord Tu'ivakan : Na'e 'osi mahino p ki he motu'a ni. Na'e 'osi fakah mai p foki e Laó, ka koe'uhí kuo 'uluaki 'omai 'a e Tohi Tu'utu'uni ko ení, 'oku peh p 'oku fakapotopoto p ke, pea 'oku faka'amu p ki he Taumu'a hono tali e me'á ke fai e me'a ko kae toki mahino ko e h e tu'unga ko 'oku 'i aí pea, na'a 'ohovalé, tau peh p kuo fo'i loto lelei e 'Eiki Pal miá peh tau hoko atu 'etau Sipotí, kuo 'osi 'i ai p lao. He ko e me'a ko eni kapau, tau peh p kapau 'oku tali,

ko e patisetí 'e tali p ia 'apongipongi. Ka ko e 'uhinga ko ke maau fakalelei ki he ngaahi me'a ko eni ke me'a, pea toki hoko atu. Ka ko u tui, hoko atu p feme'a'akí he ko u tui 'e, ko e patisetí 'e vave p ia kapau, m l .

Dr. 'Aisake Eke: M l Sea. Ki'i fakama'ala'ala atu ai p fanga ki'i me'a, tapu mo e Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Mei 'osi?.

Dr. 'Aisake Eke: Te'eki ke 'osi Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Fakah Dr. Eke ne 'osi ma'u 8 miliona tokoni 'Asitelelia mo Nu'usila

Dr. 'Aisake Eke: Ko e fika ko eni na'e me'a mai, 'oku mahu'inga 'aupito e fika na'e me'a mai 'e he Pal mia ai koe'uhí ko e fika ko e 8 miliona na'e peh na'e 'omai mei Nu'usila mo 'Aositel lia. 'Osi 'omai e, mahalo 'oku lahi p engaué. Ko e 4 miliona ia na'e 'osi 'omai ia 'e 'Aositel lia te nau 'omai he ngaahi ta'u ko ení, 'a ia ko e, ko e fakafuofua e 4 ia ko ka liliu Tonga ia 'o 6. Ko e 2 ko na'e 'omai 'oku fel ve'i e 2 miliona ko e pa'anga ia ko na'e 'omai 'e Nu'usila. 'A ia ko e huufi ko eni na'e fai he 'aho Falaité 'etau mala'e 'akapulú, pa'anga ia na'e 'omi ki ai, pa'anga ia 'a Nu'usilá. 'A ia 'oku tau fakafeta'i lahi ki Nu'usila, tau fiefia ma'u 'etau fu'u mala'e faka'ofu'ofa. Ko e t naki, ko u tui 'e t naki ia e ongoua ko ení fakatatau pea mo e tu'unga totongi ko 'o e hiki 'a e pa'anga, m lohi ange 'a e pa'anga Nu'usila mo 'Aositel lia, mei 'alu ia he 9. Pea to e 'i ai mo e pa'anga ia na'e to e 'ofa mai p 'a 'Aositel lia meimei ki he 3, te nau ha'u nautolu meimei ko e ngaahi me'a fel ve'i fakatafe mo e ngaahi me'a pea mei Teufaiva, te nau 'omai 'enautolu, tokoni mai ki ai. 'A ia 'e to e t naki atu mo e silini ko iá. 'A ia ne 'ofeina 'aupito 'etau, ka ko u fakama'ala'ala p he kongá ko iá. 'I ai e kongá 'e taha mahu'inga ne 'omai he tohi, Pule'angá, 'o nau hoha'a koe'uhí 'oku 'i ai e fakatokanga 'i he peesi 14 ko 'o e patiseti, fakamatala patisetí koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi me'a ...

<001>

Taimi: 1415-1420

Dr. 'Aisake Eke: ... ko e *risk* . 'A ia ko e 'uhingá 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e ala hoko 'e te tau t ai ki ha tu'ut maki. Ka ko e me'a angam heni p eni Sea. Ko e taha e ngaahi me'a ko 'e ala t ha tu'ut maki taimi ko 'oku fa'u ai 'etau 'esit metí ka 'ohovale p 'oku t ha matangi p ko ha af te ne u sia. Pea ka 'ohovale p kuo hoko mai 'a e 'aho fakamui 'Eiki Sea ko 'ene lava ia ka 'oku 'ikai foki faka'asi e 'aho fakamui ia heni. Tau peh p te tau fuoloa atu p he 'aho fakamui. Ka ko e me'a 'oku ne 'omai heni Sea ko e kupu 'e tolu 'oku tuhu'i mai 'e he Pule'angá. Ko e kupu ua kapau na'e 'oua 'e laka 'oua 'e laka fakalaka 'a e Pule'angá ka nau vakai ki he kupu uá.

Ko e kupu uá 'oku 'i ai 'ene lau ki heni. Koe'uhí 'e lava p ko e me'a angam heni. 'E lava p ke m liuliu e ngaahi ng ue lalahi ko eni ko ngaahi *project* lahi. Tau peh ka tuku e S potí 'e 'ikai to e foki mai 'a Siaina ia ki he 22 miliona na'e 'alu hake 'o 33 p te nau to e f f . 'A ia 'e 'i ai e ngaahi me'a kau ai mo e ngaahi ng ue lalahi 'e t loi ka na'a nau peh k ko e teuteu ko eni ki he

S poti mo e ngaahi me'a ko ia te ne lava p 'o 'ohake pea te ne lava p 'o t puni 'a e ngaahi me'a 'e ala t mui. Ko e me'a lahi ia 'oku ne 'omai.

Ko e kupu hono tolu 'a na'e me'a ki ai e Pal mia 'oku 'i ai 'a e fakatokanga mai na'a 'ohovale ange he 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he vahé pea mo e, na'a 'ohovale ange 'oku t ki tu'a 'a e fakamole 'i he S poti ko Pasifiki. Ko e fika ko eni kuo 'osi 'omai he taimi ni ko 142 ko e anga ia ko fokotu'utu'u m hino he 'ikai ke ha'u e pa'anga *Papua New Guinea* ia. 'A ia 'oku tau to e kosi leva 'etau ngaahi fakamolé koe'uhí ke fakatatau mo e ngaahi fakamole ko ia 'a ia 'oku 25.

Hiki 'esitimeti 17/18 'aki e 18 miliona

Ko e me'a ko 'e taha ko ki he v hengá ke mea'i 'Eiki Sea ko e 'esitimeti ko eni 'o e 17/18 hiki 'aki 'e ia mei he 'esitimeti lolotongá 'aki 'a e 18 miliona v hengá ia, 18 miliona fu'u pa'anga lahi ia. Pea ka to e hiki 'aki leva to e 'omai he 'e Pule'angá 'e fai 'etau hiki v henga. Ko ia Hou'eiki, 'Eiki Sea 'e fai 'etau hiki v henga ono poini 'e f . Kapau 'e t naki 'a e 18 ko ia ki he ono poini 'e f 'e 'alu hake 'a e fakamole p ki he v hengá 24 poini 'e f ia. Sio 24 poini 'e f e hiki v hengá 25 p 'etau S poti.

'A ia 'oku fai ia ko fakatokanga mai ko ki heni koe'uhí ko 'ena kehekehe eni. Ko 'etau s poti ko e 'osi p 'a e 1920 'osi. Tau hanga tautolu ki ha me'a kehe. Ko e vahe 'e vahe hokohoko atu p ia 'o 'alu ki mu'a 'a 'oku fai ko tokanga ki he ngaahi tafa'aki ko eni. 'A ia ko e tu'u ko ia Sea he tu'u ko ia 'a ia 'oku fai e tokanga ko ki he v hengá. Ko e S poti ia sio ange 24 tau hiki v henga teuteu'i e hiki v henga pea 24 25. 'A ia ko e tu'u ia ko 'a e ngaahi, 'a ia 'oku 'i ai 'a e tokanga ko ki he 24 Sea. Pea ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito hono fakatokanga'i 'a e me'a ko ia Sea.

Ngaahi uesia fakapolitikale ne 'ikai 'asi mai he Patiseti

Ko e me'a foki 'e taha Sea fel ve'i pea mo e kupu ko eni e ngaahi lao. M hino 'aupito ko e ngaahi lao ia ko eni 'oku talamai 'i he ngaahi fokotu'u te'eki ke 'omai ha lao ia ke fakatonutonu 'aki 'a e ngaahi me'a ko ia. Ko e taha ia e me'a mahu'inga ko u peh na'e 'ikai ke, ta'omia 'i he Fakamatala Patiseti ko eni na'e 'ikai ke 'ilo ki ai 'o e patiseti ko eni 'e kaniseli 'a e S poti. 'Ikai ke 'i ai ha'ane lave 'e taha ki heni. 'A ia na'e lele mai 'a e Fakamatala Patiseti ia mo 'ene fokotu'utu'u 'e fai 'a e S poti. Toki ha'u e tu'utu'uni 'a ia ko u peh ko e fo'i ta'efe'ilongaki 'a ia ko e fa'ahinga, 'oku 'i ai foki 'a e fa'ahinga u sia fakap litikale tu'utu'uni faka-*political* p litikale *political risk*. 'A ia ko e me'a na'e tonu ke 'asi 'ikai ke 'asi mai ia hena 'i he me'a ko ia. 'A ia 'oku m hino p ko e ta'ef m hino'aki kae kehe hang ko 'eku lau palani mai leva 'a e patiseti ia ko ke tau hoko tau kolosi tau laka atu Sea. Laka s tia lelei laka atu 'oua 'e ilifia. 'A ia ko u tui ko e *risk* ia na'e 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e he patiseti ko eni Sea.

Kae kehe ko e kongá hono hoko fel ve'i ko eni pea mo e 'amanaki ko eni ki he, ko e Pule'anga ko kakai Sea na'e, ko 'etau 'amanaki ko ki ai na'a tau fiefia lahi faifai tau fili e 'Eiki Pal mia fuofua taimi ia ke hoko 'etau liliu fakap litikale ko ia ko e taki ia pea 'oku tau fiefia na'a tau fili kotoa p ia 'i he 'etau, ko e motu'a na mo e motu'a ni na'a tau fiefia ai. Ka na'e 'i ai 'a e 'amanaki ia na'e fu'u m 'olunga 'aupito. K kiate au na'e 'i ai 'enau tali na'e peh ko e h e me'a na'e 'ikai ke fai ai ha fili totonu ha p loti ha f talanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki ki he S poti ko eni.

Ko 'enau tali na'e tali mai na'e fai p Pule'anga atu ki mu'a na'e 'ikai ke nau fai 'enautolu ha f p talanoa'aki mo ha f m hino'aki. Na'a nau 'ai p nautolu tau 'ai tatau p . 'A ia ko e me'a nau 'amanaki au ko 'etau Pule'anga tautolu kakai 'ai ke kehe ia. 'Ai ke kehe 'aupito ia he founa. Pea 'oku hang kiate au hang 'oku ki'i sio hifo hang 'oku tau 'alu tatau p tautolu.

Pole'i Dr. Eke Pule'anga ke fai e sipoti he 'oku faingamalie fakapa'anga p

Ka ko u tui ko e pole ia 'a kitautolu ko eni 'Eiki Sea tautolu. Ko e Hou'eiki mo e me'á na'a nau taki ma'a e fonuá. Ka ko u tui ko e ngaahi pole ia kiae kitautolu ko eni 'oku tau ma'u 'a e ngaahi faingam lie pea 'ai ke kehe ange. Kehe ange 'a 'etau fokotu'utu'u mo 'etau anga 'etau tataki 'a e fonua. Sea ko e 'aho ni 'oku tu'u e kakai 'Isileli M sese p ko e h e me'a 'e fai. Fakatokanga mai 'a Felo mo e kau me'a te mou melemo. ... mai 'ikai he 'ikai te mou melemo mou laka atu. Ko e me'a fakapa'anga 'oku faingam lie mou laka atu Sea. Mou sio mai ko e ...

Sea K miti Kakato: Minisit fakam 'opo'opo mai p .

Taukave Dr Eke 'i ai pa'anga he 'esitimeti ki he ngaahi fiema'u e fonua

Dr. 'Aisake Eke: Ko e me'a ko 'oku talamai he 'e Pule'angá tuku mai 'a e pa'anga ko iá 'ave ki he kau toulekeleká 'alu mo e ako 'osi 'i ai p pa'anga ia 'a'ana he 'esitimeti. Ko e tu'u ko he 'aho ni e taki 'o sio mai 'oku f f 'a e to'utupu ? Ko e kakai eni ke tau hanga 'o tohoaki'i. Koe'uhí ko e taumu'a ia ko 'etau langa fakalalakaka v soné ke p toloaki e langa fakalalakaka. Pea ko e langa fakalalakaka ...

<002>

Taimi: 1420-1425

Dr. 'Aisake Eke: ha laka kimu'a ko e langa fakalalakaka ia Sea.

Sea ko e fika ko 'oku 'omai ko 'e he langa faka'ekon miká 'oku nau holoki 'aki ko e meimei ko e 1.6, 1.4, 'a e holo ko eni, nau peh , kapau 'e tutu'u 'e 'ikai ke fai e sipoti ko ení 'e 1.4. 'A ia ko 'enau fika si'isi'i tahá ia. Ko e fu'u pa'anga lahi ia Sea, 'uhí kapau 'oku tau holoki. He ko e kongá ko 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni ko e kongá pe Pule'angá 'ikai ke tau lau tautolu ki he ngaahi 'inivesi 'oku fai he ngaahi pisinisi taautahá, 'ikai ke tau lave tautolu ki ai. Pea mo e teuteu ko na'e 'amanaki ke nau faí Sea. 'A ia kuo u peh pe Sea, ko e 'aho ko iá Sea, kuo u visone kapau 'oku ta tu'u heni ko e sai ko sipoti ko ení, kau tokolahi mai 'a Tongá ni ki he sipotí. Ka tau ki muli ko e tokosi'i pe. 'Ilo'i e 'aho ko iá Sea, ma'a faka'ofa'ofa 'a Tongatapu 'e pula pe mei Sea kapau 'e 'ai he televisoné he 'aho ko iá, 'e pula pe pul mo e lanu kehekehe ko rainbow, 'ene faka'ofa'ofá, ma'a 'a Tongá ni, te'eki ke ... talu e tupu 'a e fonua ni mahalo ko e 'aho ma'a taha eni 'e uki k toa he ngaahi fonuá mo e ngaahi koló. Ha'u mo tahi. Sea kuo u 'ilo ko koe, ko ho feitu'ú ha'u ho k ingá. Ko e k inga foki e me'á ko e k inga 'oku sai he kilikití, kuo u tui te ha'u ho k ingá mo e kilikití. Kau atu he sipotí, te tau kau tokolahi. Ka ko e 'aho ko iá 'e Sea 'oku ou fa'a sio 'e ai e ngaahi fu'u pena 'e tohi'i ai. Ai e fu'u pena ia 'e peh , *We have made it*. Tau lava'i, koe'uhí p ko e tokoni mai 'a e 'Eiki Sea. Kuo u tui te tau sio he fu'u 'aho ko iá, mavava mo e fiefia, tau lava 'o fakapa'anga ai e me'a ko ení Sea. Kuo u tui ko e 'aho ni, ko 'etau fili he

‘aho ni ‘e peh , ‘ikai ko ha fili, kuo pau ke fai mai e sipoti ia ko ‘i he kaha‘ú ki heni. Kapau he ‘ikai fai he Pule‘angá e sipoti ko ení, kuo pau ke fai ia he Pule‘anga ki he kaha‘ú, te nau fai eni. Ko ‘etau tipeiti‘i ko he ‘aho ni pe ‘e fai he 2019 pe ‘ikai. Pea ‘oku ou tui, kuo u kole pe ‘Eiki Pal mia pea mo e Pule‘angá, kuo u tui, tau faingam lie eni ke tau fakahoko e me‘a ko ení. He koe‘uhí ko eni, kuo u tui ko e fiká ‘ikai ko ha me‘a ia ‘a e kau ‘angeló ‘Eiki Sea lava pe Pule‘angá mo e ngaahi k mití ko ke nau fakahoko

Sea K miti Kakato: Fakafofonga kuo lava ‘eta ki‘i minití.

Dr. 'Aisake Eke: Ka ‘oku ai e fakam l ‘Eiki Sea, ‘ikai ke ia ha ... ko e angí, ‘oku taha pe angí ‘Eiki Sea. Hang p ko e himi ‘oku ke mea‘í, Ko e angí ai pe ia, laka atu. Laka atu, laka atu. M l .

Sea K miti Kakato: M l Fakafofonga Kakai Fika 6. Kae me‘a mai e Minisit Akó. Minisit T naki Pa‘angá. Mou manatu‘i pe Hou‘eiki ko ho‘omou me‘a maí, miniti pe 10. To‘o *steak* mai pe.

‘Eiki Minisit Pa‘anga H Mai: Tapu mo e Seá, pea tapu mo e Pal miá pea tapu mo e Hou‘eiki e Fale ni. Hang ko e me‘a ko e kole mai pe ke miniti ‘e 10. ‘Oku lahi foki e me‘a ke fai ai e talanoá, pea ‘e feinga pe ke fakato‘oto‘o p ‘o fakatatau ki ho‘o tu‘utu‘uní Sea. Fakam l atu he mai e ki‘i taimí. Te u ‘uluaki kamata p mei he fakakaukau e ‘uluaki palakalafi ko ia ‘o e tali na‘e ‘omai mei he Pule‘angá. Fakanounou ‘o e fo‘i palakalafi ko iá, ko e fakafuofua pe ko e patiseti ko ia ke fai‘aki hono talitali mai ki Tongá ni e sipotí ‘oku te‘eki ai ke fu‘u ‘ilo lelei ia ‘e ha taha. ‘A ia ko e ngaahi mata‘ifika ko eni ‘oku fai ai ‘a e fel uakí, ‘oku hang pe ha vaí, tapu mo e Fale ‘Eiki ni, ‘oku ai e lea faka-Pilit nia ‘oku *freeze*, tafe p , te‘eki ai ke poloka e me‘i vai ko iá ke tau sio totonu hono ngata‘angá. ‘Oku kei *flow* p . Hang ko ení, na‘e, taimi ko na‘e fai ai ko e fakataha ko pea mo e tangata‘eiki Palesitení, ‘o e *Pacific Game* nau talamai na‘e ange kau tangata ko ia mei he fonua ni ‘o piti ko e 70 miliona, *US*. Kapau te tau liliu Tonga ia, liunga 2, ‘e ‘aluhake ‘o 140 miliona Tonga. Mau h mau ki he Pule‘angá ‘i he 2015, mai e kau tangata ni ‘o talamai ko e patisetí ko e 255 miliona. ‘Osi mai ha ngaahi ‘aho si‘i nau to e mai ‘o talamai ko e 138 miliona. Ko e ‘aho ni ‘i he‘etau fai ko eni e talanoa ko ení kuo te‘eki ke a‘u mai ki he Pule‘angá, te‘eki mai ha *official* ia ki he Pule‘angá, pe ko e h ko ‘a e fakafuofua ‘a e patisetí. Ko e fanongo talanoa pe eni ia, pe ko e ma‘u holo pe fanga ki‘i la‘ipepa na‘e vilingia holo he matangí, talamai 150 miliona Tonga. Sai, ko e me‘a ia ‘oku ou ‘uhinga ko ko e vaí ‘oku kei tatafe pe ia

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Minisit Tanaki Pa‘anga H Mai: Sea kuo u kole fakamolemole atu, tuku pe mu‘a e ‘Eiki N pele ke ne toki hoko pe mu‘a ia hono taimi ...

<003>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: Na‘a tau feinga ke tau ...

Tokanga ke mai fika tonu fekau‘aki mo e 150 miliona

Lord Nuku: 'Ikai Sea. Ko 'eku fakatonutonu ki ai. Ko 'eku fakatonutonu ki ai. Ko e pa'anga ko eni 'e 150miliona 'oku 'ikai ke 'ilo 'e he Pule'angá, p ko e h 'a e fika ko ia? Ko e fika p na'e ma'u 'e he 'Eiki Minisit na'a ne talamai na'e ma'u p mei ha ngaahi la'ipepa. Ko 'eku fakatonutonu atu, ke 'omai mu'a ha fika 'oku tonu ange. Kapau 'oku 'ikai mahino 'a e me'a ko ia. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e *opinion* p eni ia 'a e 'Eiki N pele. Me'a mai Minisit !

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko ia! Ko e fika ko eni 'oku tonu ke 'omai 'e he K miti S poti ko eni. Ka 'oku tatafe p 'a e Fika.

Lord Nuku: ...'i he fika ko ena 'oku malanga mai 'aki.

Sea K miti Kakato: 'Oleva Minisit ! 'Eiki N pele! Ko u peh 'e au ko ho'o tu'u 'o fakatonutonu 'a e 150 ki he 151? Ka ko ena 'oku ke talamai p ko e to e fakatonutonu .....

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atu ko 'ene me'a mai 'oku 'ikai 'ilo'i 'e he Pule'anga 'a e fika 150 ko . Ko e fika ko eni na'e ma'u p 'i he ngaahi la'ipepa. Ka ko 'eku fakatonutonu atu ke 'omai mu'a ha fika ko 'oku fakapapau'i Sea. Ko ia p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit !

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 150 miliona na'e bid 'aki ki he sipoti

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea! Ko e fika ko ia, ko e fika ia na'e fai 'aki 'a e ko ia 'o malanga'i ki he *Chamber of Commerce* ke nau kau mai 'i he poupou ko ia 'o e fai mai 'o e S poti. Ko e 150 pea na'e vahevahe pehe ni. Pa'anga 'e teau-ma-f , ko e anga ia ke ng ue'aki ia ki he S poti pea pa'anga 'e 46 miliona ki he fo'i uike ua ko ia 'o e S poti. 150 miliona ia. Sai! Hang ko 'eku lave 'anenai 'oku kei tatafe p 'a e vai. 'Oku kei vaivai p 'a e me'a ko eni. Sai! 'Oku anga f f ha'atau 'ilo ha poloka 'o e me'a ni 'o *solid* ke tau sio ki ai p ko e ha 'a e fiká. Te tau 'alu leva ki Papua Niukini. Ko 'enau fika eni na'a nau tatafe 'aki 'o kamata ko e 94 miliona US. Taimi na'e 'osi ai 'a e S poti, ko e taimi ia na'e toki fefeka ai 'a e vai, 'o 'ilo'i 'a e mahino 362 miliona US. Na'a tau lele atu 'o *bid* ki he S poti ko eni. Na'a tau piti 'aki 'a e 70 miliona US, p seti p 'e 20 'o e 362 miliona. P seti p 'e 20. Me'a mai ange ha taha heni te tau lava 'o *host* 'a e S poti 'aki 'a e peseti 'e 20 p ko e fika ko ia. Ko u ki'i kole atu mu'a ke tuku mai ke u lele kae toki ha'u p ia 'anai 'i hono taimi he me'a p .

Sea K miti Kakato: Me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sai! Ko e fehalaaki ko 'o Papua Niukini. Na'a nau hala 'aki 'a e peseti 'e 385 mei he 94 ki he 362 miliona. Kapau 'e hala 'etau peseti, 'etau 70miliona, te tau feinga'i 'a e 539 miliona Tonga.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Minisit !

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisit ! Fakatonutonu atu 'a e Feitu'u na fakamolemole.p .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : K taki mu'a Sea, 'ofa mai. Ko e kau Hou'eiki ko eni ko e 'ai hake ha lea 'a ha taha kuo tu'u ki 'olunga. Me'a mai.

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe ho’o fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: ka fai ha fakatonutonu .... ‘Eiki Minisit ke ke mea’i p ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke tau ng ue ‘aki. Ko eku fakatonutonu ki he Feitu’u na, ke ke mea’i p . ‘Uluaki p , me’ame’a lelei p na’a ke tengetange, ‘uluaki ia, he ‘oku ke mea’i p te mau ongo’i p kapau te ke tengetange. Ko hono uá. Ko e fu’u fakamole ko eni ‘i Papua Niukini ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Feitu’u na. Na’e ‘osi ‘ohake ‘i he Fale ni, ko ‘enau to e fai mo e langa fale makehe mei he me’a ko na’e fekau ke nau fai ‘i he S poti. Ko e pal palema ia.

Sea K miti Kakato ‘Eiki N pele! K taki N pele...

Lord Tu’ilakepa: kae ’oua te tau takihala’i ‘a e kakai ko e fo’i halá p ia. Ko e fakatonutonu ia....

Sea K miti Kakato: Ko e me’a ko ena na’a ku peh te ke fakatonutonu ‘a e 362 ki he 363? Ko e *opinion* p ena ia ‘a ’au ‘i ho’o fa’ahinga ‘uhinga p ia ‘a ’au.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai foki ke tonu ‘a e feme’a’aki ‘i he Fale ni, ‘oku ke mea’i kapau ‘e tafe ‘a e hala mai ko kakai mo e ngaahi *website* ‘oku ke mea’i lelei p ....

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit .

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamolemole ‘a e Feitu’u na...

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai : M l Sea! Ko ‘eku feinga p ke mahino ‘a e poini ko ia. Ko ‘etau talanoa ko eni, k toa ‘a e ngaahi ng ue kotoa kuo fai ‘e ha fonua ki ha S poti. ‘E ‘osi ange p ia, ‘ele’ela he langi lau pea mei he ki’i ‘uluaki Patiseti ko eni na’e ‘uluaki kamata ko ia pea mo e S poti. He koe’uhí, he ko e taimi ko ‘e fai ai ‘a e ng ue, ‘e fakavave’i atu ‘a e me’a, ‘e toki ‘asi hake ‘a e me’a, ko e *quality* ‘e ‘ikai ke sai, ka ko e *price* ko ‘oku ‘omai he bid ‘e lele ia he ‘at . Lahi hono ngaahi ‘uhinga ‘o’ona.

Lahi ange fakamole he pa’anga h mai e Pule’anga

Ko e fo’i me’a ‘e taha na’a tau lave ki ai ko e pa’anga mohe ko e 60 miliona ko p 70 miliona. Ko e pa’anga mohe foki ‘e toki ma’u mei he’ete ki’i toenga pa’anga, ‘o kapau ‘e lahi ‘ete ki’i pa’anga h maí ‘i he pa’anga h atú. Ko e me’a...

<004>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ...ko ia ‘e toki ma’u ai ‘a e me’a ko ko e pa’anga mohe. Ta’u ‘e 6 ko eni kuo ‘osi na’e kei laka p ‘a e fakamole ia ‘i he ki’i pa’anga ko eni na’e t naki, ko e to e sio atu ko eni ki he fo’i ta’u ‘e 3 ko eni ‘oku hanga mai mei mu’a ko e to e me’a tatau, he ’ikai ke to e lau ‘a e fika he ko e tu’o fiha eni ‘eku lau atu ‘a e fika ko ia he Patiseti, lau miliona p ‘a e to nounou toki h mai p ‘a e *Budget Support* ‘o *cover* kei to e p ‘a e fakamole ia, ko ‘eku fehu’i ko e fu’u kau tauhi tohi eni ‘oku ‘i heni, ko e pa’anga mei f ki’i pa’anga mohe ko ena ‘oku lau, he ko e ta’u eni ‘e 6 ko eni ‘oku ha’u mei mu’a te’eki ai ke laka tu’o taha ‘a e me’a ‘a e pa’anga h mai ...

Dr. 'Aisake Eke: Fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit ko e fakatonutonu meia Tongatapu fika 5, fakatonutonu.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonutonu.

Fakatonutonu ko e \$53 miliona ko e pa'anga talifaki ia 'a e fonua

Dr. 'Aisake Eke: Ke me'a hifo ki he Fakamatala Pa'anga ko 'Atita, 53 miliona pa'anga mohe, ko e *best reserve* ia 'a e fonua ni.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea mahino ia kiate au. 'UHINGA p kiate au ke 'ai mai ka u toki fakamatala atu.

Dr. 'Aisake Eke: 'Ai p 'e au ke mahino , 'oku 'i ai 'a e pa'anga mohe 'a e fonua ni. Ko e me'a ko 'oku me'a mai 'aki 'oku talamai 'oku 'ikai ha'atau pa'anga mohe.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko ia, m l . Ko e 'uhinga 'o e pa'anga mohe ko ia, ko e pa'anga ia 'a e kakai kehe na'e 'omai ke fai 'aki 'a e ng ue pea 'oku 'osi 'i ai p hono me'a 'o'ona ia ki ai, te'eki ai ke tau hanga 'etautolu 'o t naki ha seniti ke fai 'aki ha me'a.

Dr. 'Aisake Eke: Sea to e fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Dr. 'Aisake Eke: Ko e pa'anga mohe 'oku tuku 'o mohe ke ' mai 'i he 'etau ngaahi ng ue lalahi ko 'oku fai.

Sea K miti Kakato: 'Ikai ke tali ia Fakafofonga.

Dr. 'Aisake Eke: 'Ikai ko 'eku 'ai p ki ai ko 'ene peh 'e ia 'oku 'i ai hono kaveinga.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

Taukave Pule'anga ko e pa'anga mohe ma'u p he me'a 'oku ng ue'i

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e pa'anga ko ia ko e pa'anga na'e 'omai pa'anga tokoni, pa'anga ko ia ki he *Budget Support*, 'ai atu ko ke fai...sio ki heni hang ko eni ko 'etau ko eni 'ai ko eni 'a e *procurement*, 'ai atu ke fai 'a e ng ue ia 'oku toho ia 'osi 'a e ta'u 'oku te'eki ke lava ha tanu hala ia, kapau 'e 'i he 'aho ko ia 'e kei tuku p ia, 'oku 'ikai ko ha pa'anga mohe ia ke tau 'o kai pola 'aki. 'Ikai, tuku p ia ke hoko p hono taimi hoko mai 'oku 'i ai p , fakakaukau pe koe ko e pa'anga mohe ko e ma'u p 'i he 'etau me'a 'oku tau ng ue'i, kapau ko ha pa'anga eni 'oku 'omai 'oku p seti 'e 50 ia ke totongi k 'oku kei toe p 'a e ki'i s niti ia 'i he Pangik . Ko e 'ai 'a e pa'anga ko ki he *development*, 'osi 'omai p fo'i pa'anga ia ko ia ke 'ai

‘aki ‘a e me’a ko ia, he ‘ikai ke tau ala kitautolu ki ai, ko e m meniti ‘etau ala ki ai hang ko e peh mai ko ia ‘e Nu’usila fakafoki mai e s niti. Fakafoki mai e s niti.

Dr. ‘Aisake Eke: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ko e fakatonutonu eni.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Osi mea’i lelei kaikehe ko ‘ema ki’i lave, ‘osi mea’i lelei p ‘e he ‘Eiki Minisit ia, ko e 53 ko eni...

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Kole p mu’a ki he me’a ‘oku ‘ikai p ko e me’a ia na’e ‘ikai ke u hoha’a atu au ...

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Ikai, ‘ikai ko ‘eku h p fakamolemole ‘oku mo’oni p ia ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe.

Dr. ‘Aisake Eke: Ko ‘eku h p ‘a’aku ko e 53 ko eni ‘oku pule tau’at ina ‘o Tonga, Pule’anga Tosnga, ko e pa’anga na’e ng ue’i ‘e he Pule’anga Tonga, ‘ai ‘a e Pal mia mo ‘ene ... ki mu’a ai na’a mau ng ue’i ‘e he fonua ni ‘a e 53 miliona ko eni Sea. Ko e pa’anga ‘a e fonua na’e tu’utu’uni ko e h ‘a e me’a te ne fai. Ko e pa’anga n ko e ki’i pa’anga p ia ‘omai p ‘e ‘Esia mo pea mo e ...

Sea K miti Kakato: ...’osi ho’o fakatonutonu ...

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai p ‘e au koe’uhí ke ...

Sea K miti Kakato: Lave p he pa’anga mohé p .

Dr. ‘Aisake Eke: Ko ia ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga mohe.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Ko ia ...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Ko e pa’anga mohe ko eni ‘i he ‘ene ‘asi ko eni ‘i he ki’i la’i pepa ko eni na’e toki ‘omai, na’e peh ‘oku a’u hake ki he 61, ko e 35 ko e 35 ko e pa’anga ia ko ‘oku fel ve’i ia mo e me’a...’isa ko e 23 ko e pa’anga ia 23 miliona, ko e pa’anga ia fel ve’i pea mo e *development*. Ko e toenga ko *Budget Support* mo e ki’i pa’anga ko ia ‘a Tonga ni ‘oku 35 ko ia, 35 miliona ko ia ‘oku ou kole p ko e taimi te tau to e ai ki ...

Dr. ‘Aisake Eke: K taki ko ‘eku to e ‘ai p ‘oku kehe p fakamolemole p ,k taki p ‘Eiki Minisit ...

Sea K miti Kakato: Mo ki’i me’a angé ki lalo, mo ki’i me’a angé ki lalo ka u ki’i fakakaukau

lelei. Ko e ongo *accountant* eni 'a e Kolisi ko ...Vaot t Koula, pea 'oku fiema'u ke ki'i fakapapau'i p 'ena feme'a 'aki, me'a mai koe 'e Tongatapu 5.

Fakatonutonu Dr Eke ko e 53 miliona lolotonga 'i he 'aofinima Pule'anga

Dr. 'Aisake Eke: K taki, k taki fakamolemole 'Eiki Minisit he tu'u hake, 'a ia 'oku kehe 'aupito 'a e pa'anga mohe ia ko ki he ngaahi *project*, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ng ue anga maheni kehe 'aupito ia, ko e 53 ko eni ia 'oku 'i he 'aofinima ia 'o e Pule'angá ko e h ha'ane me'a 'e tu'utu'uni ki ai 'oku mahu'inga ke ne fai 'aki, 'Osi mea'i p ia 'e he Minisit . M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

Dr. 'Aisake Eke: Ko e ma'u eni mei he Fakamatala Pa'anga ko e 'atita he 2015/16 eni Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Mahino ki he motu'a ni ko e pa'anga mohe ko e me'a 'oku pule'i 'e he Pule'angá ki ha fiema'u vivili, 'oku mahu'inga ange.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko ia, koia pea te u hoko atu p .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: K 'oku ou tokanga au ki he mo'oni ko ia 'o e fo'i pa'anga mohe, p ko e pa'anga mohe mo'oni p ko e me'a p ko e talanoa p 'oku lau. Kaikehe ko e me'a ko ia 'oku 'ai ia ki he ngaahi fakamole vivili, 'oku 'ikai ke 'ai ia ki he 'etau Sipoti, me'a mahu'inga p Sipoti ia pea ka t ha *Tsunami* 'oku tau ng ue 'aki 'a e seniti ko ia ko e h 'a e me'a 'e fai. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u vivili kehe ia 'a e ...'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga ko eni, ko e mo'ui, ko e hala mo e h fua ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : ... kuo pau ke mau vakai fakal kufua ki ai, kau ai e Sipoti. Pea 'oku hoko atu p e Sipoti ia 'i he ngaahi me'a kehé. Oku 'i ai mo e ngaahi totongi n 'oku hanga mai. Noo ki Siaina 'oku fiha miliona ia, kamata ia. 'Oku pau ke tau sio fakal kufua ki he ki'i pa'anga ko 'oku toé. 'Uluaki me'a te ta sio ki aí, pe 'oku mo'oni e fo'i me'a ko iá, tau pule kotoa ki ai, pea ko e ' toenga pa'anga ia ki he ngaahi me'a kehekehe ke fai. Sai, ko e me'a ke mahino mai ki he Pule'angá ni, he taimi ni.

Sea K miti Kakato : Minisit , fakam 'opo'opo mai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Te u afe p mo au 'o ngaue'aki ... kuo lahi e me'a ia ke u lave ki ai.

Sea K miti Kakato : Pe'i to e kole mai p 'ekoe ha'o taimi.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Me'a ko na'e me'a ki ai tapu p mo e 'Eiki Minisit M l l , laka atú. Ko e laka atú, he fakahinohino 'a e folofolá. Ko e taimi ko e 'asi ai ko 'a e pou 'aó, mo e pou afí, pea kuo ng ue, muimui ai, pea ka puli, ta'utu ai, ta'utu ma'u, pea ke toki 'asi, 'oua 'e lele noa'ia. Neongo kapau te te ta'utu ai he ta'u 'e 40, loto toafá, ta'utu ai, kae 'oua leva ke toki mahino mai e sikainá, pea toki laka. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai e Minisit Akó.

'Eiki Minisit Ako : Tapu mo e Sea e K miti Kakató. Tapu mo e 'Eiki Pal mia, kae 'uma' e Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki N pele 'o e fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'E 'Eiki Sea, ko e tu'u 'a e Pule'angá, ko e kaniseli e Sipotí, 'a 'etau talitali ko e Sipotí ki hení. Ka 'oku kei hoko atu p 'a 'etau hanga 'a 'etautolu 'o fakalalakaka e Sipotí, pea mo hono t kaki 'o e loto'i sipotí. He 'oku lahi e ' me'a ia 'oku te'eki ai ke tau fakakakato ia 'etautolu. 'Oku toe p e ta'u 'e 2. 'Oku ou faka'apa'apa lahi' aupito ki he 'Eiki Minisit Pa'anga m l l , ka kuo 'osi nofo ia mei Fale Pa'anga. Kuo 'osi m l l ia mei he Kapinetí. Ko e tu'utu'uni eni ia 'a e Kapinetí. Na'a mau 'osi sio vakai kimautilu ia ki he ' tafa'aki kehekehe, pea ko 'ene fakapotopoto tahá eni, tau m l l mei hono 'omi e Sipotí. Uike p 'e 2, kapau te tau peh , te tau fakamoleki e pa'anga 'e 300 miliona ki hono talitali e Sipotí he uike 'e 2. 'Oku totonu ke tau ma'u mei ai ha pa'anga e 900 miliona. Ka 'e 'ikai ma'u ia. Te tau mole tautolu. Ko eni ko Nu'usila eni 'oku nau talamai. He 'ikai ke mau *host* 'emautolu e *Commonwealth Game*. Kuo nau 'osi 'ilo 'enautolu e me'a 'e hokó. He te nau vahe'i 'enautolu e seniti ki h , 'e 'alu ia he 'at . Pea hang ko 'eku laú, ko e uike p 'e 2, kapau te tau fakamoleki, tau peh , tau fakamoleki e pa'anga 'e 300 miliona, 'oku totonu ke tau to e 'omai 'etautolu e liunga 3, *net profit*. Ka 'e 'ikai peh ia.

Pea ko e tahá, 'oku 'i ai 'etau fanga ki'i me'a 'atautolu 'oku te'eki ai ke tau fakakakato 'etautolu, *logistic*, ki he Sipotí. Ko e me'atokoni. 'Oku fiema'u e me'atokoni ia. Pea 'oku 'i ai e fa'ahinga me'a ia 'oku 'ai he ngoué, 'e Minisit Ngoue, ko e h e fo'i lea 'oku 'ai ki ai? 'Oku ta'u ia 'e 5, hono ng ue'i 'a e me'a ko iá, 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e *food security*, 'oku hao mei he 'inis kite, mo e h fua, mo e h fua ko iá. 'Oku 'i ai e fiema'u vivili ia, 'oku mo'oni ia, ko e Pule'anga eni e Kakaí, ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku vivili ia, 'oku fiema'u ia 'e he kakaí. Pea hang p ko e folofola na'e fai 'e Tupou. Tokanga ki he akó, tokanga ki he mo'uí, tokanga ki he 'ekonómiká. Fakapotopoto 'etau pa'angá. 'Oku 'ikai ke folofola mai ia. Fai 'etau Sipotí. Folofola mai ia, fakapotopoto 'etau pa'anga, pea mou tokanga ki he ngaahi me'a ko eni 'oku ou tokanga atu ki aí. Pea 'ikai ke ngata aí, ko e kaniseli ko eni 'etau Sipotí, pea mau tu'u aí, pea ko 'emau laká, mau laka he me'a ko na'a mau tu'utu'uní. Mau laka atu ki mu'a, 'oku ma'u p homau lotó, 'oku 'ikai ke mau teki kimautilu. Mau puke ma'u p 'a e me'a ko eni 'oku mau tu'utu'uni ki aí.

Lord Tu'i' fitu : Sea, ki'i fakatonutonu fakamolemole, ki he Minisit .

Sea K miti Kakato : 'E Minisit , ko e fakatonutonu eni mei he N pele Fika 1 'o Vava'ú.

'Eiki Minisit Ako : Faka'ofa'ofa.

Lord Tu'i' fitu : Sea, ko e me'a p 'oku tokanga ki ai e fakatonutonu 'a e motu'á ni. Ko e

Lao eni 'oku tau talanoa ai e Sipoti na'e paasi ki mu'a. Pea 'oku ou fakatonutonú. Ko e h e me'a na'e 'ikai ke fakatokanga'i kei pongipongia ai 'e he Pule'angá ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'i' fitu: ... he 2015 ke fai 'a e ng ue ko eni, kae toki tuku mai ki he fu'u taimi ko eni, pea toki 'ohofi he taimi 'oku fihia ai 'a e me'a k toa pea 'oku tu'u he fu'u loto Patiseti ko e lao fakaangaanga m l Sea.

'Eiki Minisit Ako: M l Sea, talaki 'eku ki'i k toanga pea ko e teuteu eni ke fai e k toanga hoko mai e ' me'a fakatu'upak ia, ki hoku ki'i f mili, pea pehe mai e kaume'a ia, kaume'a tau ki'i toloi mu'a 'etau k toanga peh mai e kaume'a 'ikai 'ai p 'etau k toanga, talaatu 'e au ko hoku 'api he 'ikai ke fai ha k toanga ka mou talamai 'emoutolu ke fai e k toanga, pea ka 'ai atu e me'a ia 'oku 'ova e mo'ua pea hola e kaume'a ia, pea u nofo au ke fua e ' fatongia.

Sea ko e tali ia ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu, ko e me'a p he 'ikai te ke mo'ua ai ko e he Fakamaau'anga ai, me'a p ia 'a 'au *personal*. Ko e me'a ko eni ko e me'a faka-Pule'anga eni ia ko e lao ia na'e paasi ho Fale m l Sea.

Sea K miti: 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Ako: 'Ikai ko 'eku fakat t p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Minisit

'Eiki Minisit Ako: Ko e Pule'anga ko e *sovereign state* pea kapau leva 'e 'ikai ke lava he kaume'a ko 'o totongi e ngaahi mo'ua 'e totongi ia he Pule'anga.

Sea K miti Kakato: Minisit ko e 'uhinga mai 'a e N pele ia ke tau tamate'i e Lao 'a e Sipoti, ko 'ene 'uhinga atu ia ki he me'a 'a e Feitu'u na.

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku laum lie p 'a e lao ia 'uhinga e Patiseti ko eni 'oku 'i loto he Patiseti k 'oku 'ikai ke u fakahoha'a atu au ke tamate'i.

'Eiki Minisit Ako: 'E Sea

Sea K miti Kakato: Me'a mai

'Eiki Minisit Ako: He 'ikai ke tau faitu'utu'uni ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo 'ene K miti 'Asenita na'a nau 'osi 'asenita'i mai .

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Minisit

Taukave'i Pule'anga kei tu'u p nau tu'utu'uni ki he sipoti

'Eiki Minisit Ako: Tau fononga atu h , pea ka 'osi ia pea tau toki hiki atu ki he me'a, tau 'ai e me'a ko eni ke 'osi ia, k ko e anga ia e tu'u ko 'a e Pule'anga te mau kei tu'u p 'i he tu'utu'uni ko eni kuo mau 'osi vakai'i 'emautolu e ' tafa'aki kehekehe kuo mau 'osi sio ki m m ni ki he ngaahi me'a 'oku hoko.

Lord Nuku: Lava p 'Eiki Minisit ke u ki'i fehu'i atu p ke ke tokoni mai p

'Eiki Minisit Ako: Sai p kae kole p ki he Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Minisit , k 'oku kole atu ia ki ho'o Sea k ko e Sea eni, k ke me'a mai

'Eiki Minisit Ako: K ko e anga ia 'emau tu'u ko 'i he taimi ni 'a e Pule'anga, pea mou fakamolemole p Hou'eiki pea mo e kakai 'o e fonua 'oku mou me'a maí, kapau te tau fakahoko 'a e me'a ko eni 'o 'i ai ha mo'ua ko e kau malanga m lie ko eni mo e kau fakatonutonu mo e kau fehu'i te nau m l l nautolu h ko si'i mautolu te mau si'i hala.

Vili Hingano: Sea ki'i fakatonutonu atu p

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Minisit

Vili Hingano: 'Eiki Sea 'oku ou fakam l atu ki he...ko 'eku fakatonutonú 'oku 'asi he kupu ua, 'oku 'osi 'omai 'e he Pule'anga 'i he fofonga tali ko eni mei he Pule'anga fakat t 'e ua ko e fakat t 'uluaki mo e fakat t hono ua. Ko e me'a ko 'oku nau 'omai 'oku tupu e 'ekon mika e fonua.

Sea K miti Kakato: 'E Fakafofonga ko e h 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisit 'oku ke fakatonutonu

Vili Hingano: 'A ia ko e fakatonutonu Sea 'oku hala he 'ikai ke 'i ai ha'atau mo'ua. Ko e me'a eni 'oku hoko ko e 'osi e to'o 'etau mo'ua *solid* mo e ki'i vai ko na'e me'a ki ai 'a e Minisit ko , ko e me'a eni ko e fika eni 'oku nau fokotu'u mai, pea neongo 'oku te'eki ai ke fu'u fakapapau'i e fika ia ko eni, ko e fika eni 'oku nau fokotu'u mai 'e tupu e 'ekon mika e fonua 'o ka fai 'a e sipoti 'o lahi ange 'i hono kaniseli ko eni 'o e sipoti. Ko e ki'i fakatonutonu ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Ako: 'Oku 'ikai ke 'uhinga peh ia, ka fai e sipoti pea tupu e 'ekon mika, ko e tupu p eni ia e 'ekon mika he tau kei lele p ko lolotongá, k ko e 'uhinga hang ia ko eni peh ko ko e ki'i vai 'e toki *solid*, 'e *solid* ia h , he 'ikai ke *solid* ia h , pea ko e taha ko e ngaahi fika ko eni 'oku 'omai ko eni he kaume'a ko eni 'o e OC 'oku nau to e holoki hifo ia 'enautolu ki lalo ko e *quality* 'e kovi 'aupito 'aupito, 'a ia 'oku malava p ke holoki mei he 300 'alu hifo 'o 150, kovi 'aupito 'aupito e *quality* ia.

Vili Hingano: Sea ki'i fakatonutonu atu

Sea K miti Kakato: Ko e h 'a e fakatonutonu?

Vili Hingano: Ko e 'uhinga 'a e holo ko eni to'o e fika ko 'o e *number of events* ko e 'uhinga ia 'oku holo ai e fika mei 'olunga ki lalo, ko e 'uhinga he 'oku ki'i feinga mai 'a e k silio ko 'o e sipoti 'o e Pasifiki ke tokoni mai ki Tonga ni 'aki hono to'o atu ha ngaahi *event* kae lava ke fakaholoki hifo ke tau lava 'o *afford* hono fai ko e sipoti ko hono 'uhinga ia e holo.

Sea K miti Kakato: K 'oku holo hifo 'o fiha, 14?

Vili Hingano: Ke 'omai e fika ko ena

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko e ki'i fakatonutonu p Sea

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a e Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Mo'ui: Ko 'eku fakatonutonu 'a'aku ia Sea he fakahoha'a ko eni 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 fekau'aki pea mo e *event*.

Sea K miti Kakato: 12 'Eiki Minisit

'Eiki Minisit Mo'ui: 12...

<007>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisit Mo'ui: Fakamolemole 12, ko e *event* ko ia ki he *South Pacific Games* ko e fo'i *event* 'oku 26. Ko e tu'u ko ia he taimi ni 'oku kei 26 p , te'eki ai ke holoki ia mei ai Sea. Ka ko e sipoti ko ia tau peh p ko 'oku angamaheni 'oku lava 'e he fonua ni 'o faí, 'oku 'i he 14 'a ia ko e 12. 'Oku kei fai p 'a e talanoa ia ki ai Sea ki hono holoki. 'Oku te'eki ai ke holoki ia, 'oku kei 26, kei tu'u p 'a e lisi 'o e Sipoti 'e fai mai ki Tonga ni he 2019, ko e fo'i *event* 'e 26. M 1 Sea. Fakatonutonu p ia.

Sea K miti Kakato : Minisit Ako.

Vili Hingano : Sea ko e fakatonutonu p mu'a 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui. Ko e 'uhingá ko e fakatonutonú, kuo 'osi fai 'a e talanoá pea holoki e fika. Ka 'oku 'ikai ke tali 'e he Kapinetí mo e Pule'angá 'a e fika ko 'oku fokotu'u atu 'e he Kosilio. 'A ia ko e fo'i fika ko ia na'a nau 'omaí, ko e 16. Ko e fo'i *event* 'e 16 pau ia ke fakahoko 'i Tonga ni.

Sea K miti Kakato : 'A ia 'oku 'asi ia he peesi fiha?

Vili Hingano : 'Oku 'ikai ke 'asi ia heni he tali ko eni'oku 'omai ko eni. Ko e 'uhinga foki 'o e lave ki aí, ko e me'a ki ai 'a e Minisit ki he ngaahi me'a ko ia.

Dr. 'Aisake Eke : Sea ke u ki'i tokoni p .

Sea K miti Kakato : 'Ikai ke tali 'a e tokoní Fakafofonga. Me;a mai e Minisit Ako. Ko e taimi eni 'o e 'Eiki Minisit Ako. 'Eiki Minisit k taki fakam 'opo'opo mai.

'Eiki Minisit Ako : Lau 'a e motu'a 'e taha 'a e pasiketipoló, *one for one*. Ko e miniti 'e 10 ko eni 'eku leá 'ohofi au 'e he toko 5. Tukumai mu'a ke 'osi 'eku lea.

Sea K miti Kakato : Fakam 'opo'opo mai Minisit .

'Eiki Minisit Ako: 'Io ko e fakam 'opo'opó, tau kaniseli 'a e sipotí, ka tau tokanga ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e fonua. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 . Me'a mai 'Eiki Minisit Polisi.

Taukave Pule'anga te'eki mahino ha fika pau ki he fakamole he sipoti

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea, vakai holo p 'a e motu'a ni, hangehang kuo 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'e toe fie me'a, pea 'oku ou peh ke u fakahoko atu 'e au 'a e ki'i m m niti ko ení ke 'aonga. Kole atu ai p Sea, kapau p 'e 'i ai ha fakatonutonu pea 'omai, kae tuku p mu'a 'a e ki'i miniti 'e 10 ke ki'i fakakakato atu ai 'a e motu'a ni. Sea ko e tu'utu'uni faingata'a eni na'e fai ko eni. Ke kaniseli 'a e *hosting* 'o e Sipoti 'i Tonga ni, kae tukuange ke hoko atu ki ha feitu'u kehe. Na'e ui 'e he Kapineti 'a e ni'ihi, kau ai 'a e ni'ihi mei Fale Pa'anga, pea nau mai 'o fai 'a e fakamatala fekau'aki mo e fakamole. Ohovale lahi 'a e motu'a ni Sea. Hang ko ia ne me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit T naki Pa'angá, te'eki ke 'i ai ha fo'i *project* pau 'o e Sipoti mo hono ngaahi fakamolé, pea fakakongokonga mahino mai ke pau. 'Omai e fo'i pa'anga 'oku talamai ko e 70 miliona, 'alu atu ia ha'u 'a e *source* 'e taha talamai ko e 140 miliona. 'Alu atu ia 'o fakam 'opo'opo mai 'a e fakamatala mei he *Facility Committee* 'oku 'alu hake ia 'o 200 tupu miliona, to e t naki mai 'alu hake 'o 300, te'eki ke m 'opo'opo lelei ke mahino 'Eiki Sea. Ko e m hina p eni 'e 4 'a e lele atu 'a e motu'a ni ki he Kapineti. Na'a ku 'ohovale, he'etau feinga ke fakahoko ha fu'u ng ue pehe ni 'oku te'eki ai ke mahino 'a e ma'u'anga pa'anga. Sea, 'oku ou fie fakalavelave atu ki he fakamatala mahino 'oku 'omai 'i he fakamatala ko eni 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá, pea 'oku ou kole p mu'a ke ke angalelei kau hanga 'o lau atu, ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni. 'Oku tau nofo tautolu 'o sio taha p ki he sipoti. Ka 'oku 'ikai ko e fo'i kavenga p ia 'e taha 'a e fonua ni. 'Oku 'ikai ko e sipoti p . 'Oku lahi, pea 'i he'ene peh , kuo pau ke tau feinga ke *prioritize* ke fokotu'utu'u ke tonu 'etau pate. Ko 'ene halá, te tau fua k toa hono nunu'a. Pea 'oku peheni 'a e anga ko 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá Sea.

Sea K miti Kakato : Peesi fiha?

'Eiki Minisit Polisi: 14 ko ia 'o e Fakamatala Patiseti Sea, *item 2.5* palakalafi 2 fakamuimui eni. Ko e ngaahi uesia p palopalema fakalotofonua 'oku kau ki ai 'a e ngaahi fakamole lalahi, ne te'eki ke fakakau ki he Patiseti, tautefito ki he v henga 'o e kau ng ue mo e ngaahi fakamole ki he teuteu atu ki he Sipoti 'o e Pasifiki 'o e 2019. 'E hoko eni ke fakamakatu'unga ai ha fu'u fie ma'u pa'anga lahi, hono fakapa'anga eni pea malava eni ke ne ala uesia ai 'a e tu'unga mapule'i 'o e N . Sea, 'oku mahino p ki he motu'a ni 'oku fakahoko mai 'oku 'i ai 'a e pa'nga mohe. Na'e kau eni he me'a na'e 'eke 'e he Pule'angá 'i he Kapineti. Ko e fakamatala ko ia na'e 'omaf

ia, ko e p seti 'e 50 % p konga ko e pa'anga 'a e Pule'angá, pea ko e peseti leva ko e Tokoni mei muli, ka 'oku 'osi fakapolokalama pau ia. Ko e me'a ia na'e 'omai kia mautolu. 'A ia ko e anga ko ia 'o e fakakaukau atú Sea kapau te mau sio, ko 'etau n , 'oku fe'unga fakak toa 'etau N ki tu'apule'angá fakak toa 'o e mo'ua n 'o e Pule'angá mei tu'apule'angá he 'aho 30 'o Sune 2017...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisit Polisi: 'A ia 'oku h 'i he fakat t 4.3 'oku fe'unga eni mo e pa'anga 'e 413.9 miliona, ko e p seti ia 'e 49 'o e GDP 'o e fonua ni. Sai ko e t n , h ai e p seti 'e 87, koe'uh ko e toloi 'a e totongi n 'e ua ki he Pangik 'a Siaina 'a ia 'e toki kamata 'i he 2018 p 2019 'e hiki hake ai 'a e tu'unga 'o e totongi n ki tu'apule'anga. 'Oku fakak toa eni ki he 27.2 miliona 'i he ta'u. Ko e me'a ko 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga Sea ko hono feinga ke *prioritize* mo fakapapau'i p te tau 'i f mo 'etau ngaahi fie ma'u kehe, ka 'oku mahino kiate kimautolu na'e feinga 'a 'Afilika ke nau fakahoko e Sipoti Kominiueli ia he 2022, holomui e fonua ko eni *quote* e me'a fakapa'anga. Afe mai ki Nu'usila, holomui mo Nu'usila *quote* e me'a fakapa'anga. 'Oku nau peh nautolu ia 'e 'ova ia he 300 miliona. Ko e anga ko e fakakaukau 'a kimautolu 'oku 'i ai e ngaahi *hidden cost*, fo'i vaha'a taimi nounou ko eni ko 'oku ta u lele atu ai ke feinga ke fakahoko e sipoti 'e fu'u lahi ki ha ki'i fonua 'oku toutou kole pa'anga ke ne fua e fu'u fatongia ko eni. 'Oku hang ia ha taha ve'e taha 'oku ne feinga ke ne to e faha ha taha. Palopalema ia Sea, ko e anga ia e faka'amu. Pea 'oku mo'oni p ia ke tau laka atu 'o loto to'a Sea, ka 'oku 'ikai ke fiema'u ke ta u laka atu 'o lulu kapa mo penipeni mo t t , ko 'etau lau e fo'i valu miliona 'a f ke tokoni mai 'a 'Aositel lia, fo'i 33 'a f ke tokoni mai, koe'uh foki ko 'ete palani mo pole ha ng ue Sea.

Na'e 'i ai e ki'i motu'a homau feitu'u Sea, ka ai ha fo'i kavenga he siasi, mai ia ka au. 'Ai hake e fo'i ngaahi pola, mai mo ia kiate au. 'Osi ko ia pea ne toki uki leva 'a e siasi ke fai ha fu'u kalapu ke fai 'aki 'ene kavenga ko na'e pole ki ai. Ko e ifo 'ete pole Sea kapau 'oku te lava 'o fua ha konga lahi p . Ko e taimi ko 'oku t mai ai 'a e fiema'u vivili 'a e kakai, 'omai e Tohi Tangi e ngaahi 'apiako e siasi ke totongi kotoa 'e he Pule'anga 'a e fakamole e ' 'apiako siasi. T tonu mai ia he me'a na'e folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio, ko e ako. Ko e feinga ko 'a e Pule'anga ke tonu 'ene tul fale ki he folofola 'a e Tama Tu'i mo e ngaahi fiema'u fakalukufua 'a e fonua. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua Sea he 'oku hang ha fo'i fasi 'e 4 'oku t ke *disco* pea fakatonu ki ai ha tama p 'e taha he taimi p 'e taha. 'Oku 'ikai ke faingofua Sea pea 'oku mahino p ia peh ange mai na'a tau lava 'o fakahoko fua k toa ke ngali tangane, ngali tangata ka 'oku 'ikai ke lava Sea. 'Oku tangi mai e kakai ki he hala Pule'anga, ko e 'osi eni 'oku mou me'a ki he me'a na'e me'a mai he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'aho 10 ki he 'aho 20, 21 'o e m hina ni, te tau lele atu ai ki he kakai, ko e fiema'u vivili ia te nau kaikaila mai ai. 'E 'asi mo'oni mai ai Sea. Pea 'oku mea'i p ia he Hou'eiki. Ko eni 'oku 'omai 'enau fiema'u vivili 'o tauhi he fanga fu'u laipeli p 'oku lava ko 'o fakafetaulaki'i p 'ikai pea ko e 'uhinga ia 'a e feinga Sea.

Vili Hingano: Sea sai p ke fai ha ki'i fehu'i p ki he 'Eiki Minisit ?

Sea K miti Kakato: Te ke ki'i talitali p .

'Eiki Minisit Polisi: Sea nau 'osi fakahoko atu au 'anenai he 'ikai ke u tali ka ko e 'uhinga ko e Fakafofonga ko eni ko u 'ilo 'e au ko 'ene fehu'i 'e tokoni ki he motu'a ni, pea ko e tali ke ki'i fehu'i mai.

Sea K miti Kakato: P me'a koe.

Tokanga 'e feau f f fiema'u vivili e fonua kapau kei langa mala'e t pulu Popua

Vili Hingano: M l 'aupito Sea, ko u fakam l ki he 'Eiki Minisit he'ene tali ke fai atu e ki'i fehu'i ko eni. Sea 'oku ou ongo'i lahi foki he ko e 'Eiki Minisit ko eni ko e taimi lahi 'e ma 'i heni p he t pile ko eni pea kuo ne me'a atu ki he t pile ko , ka ko e taimi lahi 'etau ng ue 'oku ma uma taha hono fai e, fai atu 'a e ngaahi ng ue pea mei he t pile ko eni Sea. Ka 'oku ou fie fehu'i ki ai ko e 'uhinga he ko e me'a ko eni 'oku mahino kiate au mei he'ene fakamatala ko e fiema'u e ngaahi fiema'u vivili ko ia 'a e kakai. Ka ko 'eku fehu'i atu ko e 'uhinga he ko e palani ng ue ko eni ko 'a e Pule'anga 'oku 'omai ko eni 'oku mahino p ko e ngaahi me'a k toa 'oku fai ki he sipoti 'oku kei fai p Sea. 'A ia ko e *hosting* p 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke fakahoko. Ko e ngaahi langa 'oku fai k toa p . 'E h f f mai e ngaahi, 'a e ngaahi fiema'u vivili ke m k pusi he'etau ki'i s niti ko eni ko 'a eni ko 'oku fakamalanga'i mai 'i he tu'unga 'oku kei fakahoko p 'a e palani ki he ngaahi ng ue lalahi ka ko e *hosting* p 'oku 'ikai ke fakahoko. P 'oku anga f f 'a e fakamu'omu'a 'a e mala'e t pulu ko eni 'i Popua 'i he fie ma'u vivili 'a e kakai Sea pea mo e paaka he ko e 'uhinga he 'oku lahi e kakai ia mo 'etau ngaahi fiema'u vivili 'oku mou mea'i p Hou'eiki 'oku *pile up* hotau 'ofisi 'i mui h 'oku te'eki ai ke tau hanga 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko ia. Ka ko 'eku fehu'i p 'a'aku ki he 'Eiki Minisit Sea 'i he lolotonga ko eni 'ene me'a ko eni ki he fo'i *issue* ko eni. Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a p heni kapau te u ki'i hoko atu ai p .

Sea K miti Kakato: Fe'unga p e fehu'i.

Taukave Pule'anga 'ikai lava hono ivi fakapa'anga ke fua sipoti 2019

'Eiki Minisit Polisi: Fehu'i ka u toki, ko u fakam l ki he kaung Fakafofonga he fehu'i ko eni Sea. Ko e 'uhinga ia Sea 'oku 'ikai ke tau *host* p fakahoko ...

<009>

Taimi: 1455–1500

'Eiki Minisit Polisi: ... hoko mai ki hení, ko e ta'u ko 'e fakahoko mai ki heni 'a e Sipotí, ko e fu'u pa'anga lahi fakamole ia hono ia hono feinga ke *organize* mo foaki e m tali mo fakahoko, ko e fu'u pa'anga lahi ia 'e ha'ulu he fo'i uike p 'e ua ko iá Sea. Mahalo 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki. Ko e ki'i pa'anga ko 'oku tau ng ue'aki ko he taimi ní, ko e teuteu p ia mo hono langa p fanga ki'i me'a 'e ni'ihi, 'oku 'ikai ko e kotoa ia 'o e ' me'á. 'A ia ko e 'uhinga ko hono ng ue'aki 'e he Pule'angá e lea ko ko e *cultivate*, p ko hono *develop* p ko hono langa m m lie 'o e Sipotí, ka 'oku 'ikai ko 'etau feinga tuli taimi kotoa p he ki'i fo'i vaha'a ta'u mo e kongá, ta'u 'e l mo e kongá p ko eni 'oku toé, ko e kehekehé ia Sea. Pea 'e lava leva ke ki'i langa m m lie atu 'a e ngaahi naunau ki he Sipotí ki ha to e vilo tu'o ua mai 'a e Sipotí hang mahalo ko e me'a 'a Tongatapu 5 'anenái, 'e vilo mai p ia. Kae ha'u ko iá 'oku lava atu ha kongá mo ha

p seti lahi kae'oua te tau fu'u fakap t tokotaha p na'a mahaki mafu ha taha Sea he tu'unga 'oku tau 'i ai fakapa'angá. Ko e 'uhingá ia Sea mo feinga p ke fakahoko.

'Oku 'i ai e polokalama na'e feme'a'aki ki ai e Kapinetí, sio ki he tanu halá, sio ki he akó. 'A ia ko e feinga ia ko Sea ke fet feaki holo e pa'angá ke fakapapau 'oku fakakakato e ngaahi fiema'u vivili ko 'a e kakaí. Ko e me'a p ia 'oku mahinó, he 'ikai ke tau lava 'o fua 'a e fu'u fo'i kavenga fakavaha'apule'anga ko ení he tu'unga 'oku tau 'i aí. Pea mo'oni p Sea, 'oku lau mai 'oku 'i ai e tupu 'a e 'ekon miká, 'oku 'i ai e ngaahi fika hena 'oku 'asi hena. Ka kuo u fakah atu, ko e tupu ko iá ko e mata'ifika. Te u talaatu au 'a e me'a totonu 'oku tau 'i aí, ko e fonua kole pa'anga eni. Ko e ifo p lau e tupú, kapau 'oku 'ikai ke tau to 'o kole ha pa'anga ke vahe'aki e kau faiakó. Kapau 'oku 'ikai ke tau to e 'o kole ha pa'anga ke to e tokoni mai kia tautolu. Kapau 'oku 'ikai ke 'ova 'a e fakamolé 'i he pa'anga 'oku t naki maí. Ka lau 'a e tupú, ka 'oku kei 'ova ange p 'etau fakamolé Sea, *in-effect* p ko e m mani mo'oní, tau uesia fakapa'anga Sea, ko e 'uhinga ia 'oku tau 'i aí.

Mou me'a atu ki hotau Fale Aleá. 'E langa e feitu'u kehekehe 'i Tonga ni, ko hotau Falé p faka'ofa taha. Tuai 'ene 'uha, mahalo ko e kave 'e 8 'oku 'i loto ke si'i fakatali'aki. Foki k toa p ki he pa'angá Sea. Mahalo ko e fale faka'ofa taha p eni ko u a'u tonu mai 'o m t tonu Sea. Ko e *issue*, ko e pa'angá 'oku tau faingata'a'ia. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fakahoko ai he 'e Pule'angá 'a e tu'utu'uni faingata'a ko ení Sea, ke 'oua te tau *host* 'i Tonga ni, teuteu'i p 'etau kau sipotú 'o 'oatu ki ha feitu'u kehe mo poupou'i kinautolu ka tau langa langa m m lie 'o fakatatau ki hotau ivi Sea. Ko e anga ia e poupou p ki he Hou'eikí, mou k taki, 'oku mau faka'apa'apa lahi ki ho'omou le'ó, 'oku mau fanongoa lahi homou le'ó mo e faka'apa'apa atu. Hou'eiki 'o Vava'ú, ka ko e anga eni 'a e fakakaukau 'a e Pule'angá, ko e lelei tahá eni. M 1 Sea e ma'u taimí, mo e tu'a'ofa atu.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai, toki taimi eni. Toe miniti 'e 10 ko ení, 'oange ma'a Ha'apai 12.

Vili Hingano: M 1 Sea. Ko u fakam l atu ki he faingam lie ko eni kuo foaki maí. Ko u fakam l ki he Minisit Polisi koe'uhi ko e malanga m lie ko eni kuo ne faí Sea. Pea na'e 'ohake foki e ki'i fehu'í ka 'oku mahino p me'a 'oku ne me'a mai'akí. Pea ko e anga 'eku faka'amú Sea, ka hili 'etau paasi ko eni e patisetí, 'ikai ke tonu ke to e toe ha me'a ia, ha fiema'u vivili ia 'i hotau 'ofisí, fiema'u ke fakakakato k toa e ngaahi me'a ko iá 'o hang ko e me'a ko eni 'oku fai ko ki ai e feme'a'akí. Ka ko u 'amanaki atú 'e hoko e me'a ko iá Sea. Pea kapau he 'ikai ke hoko e me'a ko iá Sea, ko u tui tonu ke 'i ai e 'ovaholo 'e fai ki he'etau ng ue 'oku faí. Sea ko e feme'a'aki ko eni kuo 'osi fakahokó Sea, ko u tui au ia 'oku 'ikai ke to e, ko u tui 'oku nau, 'oku me'a mai p Hou'eikí ki he ngaahi me'a ko eni 'oku 'oatú ka 'oku hang p ha fu'u simipale tatangí, pat p , 'osi. He ko e...

Sea K miti Kakato: 12, te tau ki'i m l l ai ka tau toki foki mai.

Vili Hingano: M 1 Sea.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1515-1520

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea K miti Kakató. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu ki he Pal miá fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e fonuá peh foki ki he Kapineti kau Minisit ‘o e Kapineti tapu pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Hou’eiki ko ‘etau hoko mai eni ki he’etau konga faka’osi e ‘aho ni. Tau, mou kei f me’a’aki p ‘i he tau Fokotu’u Tu’utu’uni pea mou me’a mai ke tau hoko atu.

‘Eiki Minisit Lao: Sea ko u kole ke u h fanga ‘i he ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Lao.

Taukave Pule’anga ko e ‘Esitimeti ko e fakafuofua pe

‘Eiki Minisit Lao: ‘I he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki. Ko e ki’i tali eni ia mei he ‘ lia fakalao. Ko e tali nounou ki he aleapau na’e hanga he ‘e Pule’anga kuohili ‘o fakahoko ka ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a e Pule’anga ko eni. Kuo hifo ‘a e kapiteni ia ‘o e vaka na’e folau mai ko e kapiteni fo’ou eni. Pea ko e n tula ‘o e folau tu’u e kapiteni ‘o sio ngalingali ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u hakau ‘i mu’a kuo pau ke ne afe’i ‘a e vaka. He ‘ikai ke kei lele ai p ‘i he tuku’au ko iá. Mou fanongo moutolu ki he ngaahi fika ko e ngaahi fika ko eni hang ko e me’a ‘a e Minisit T naki Pa’angá ko e faka, ko e *estimate* manatu’i ko e ‘esit metí ko e fakafuofua. ‘I kai ke ‘i ai ha me’a ‘e tonu. Ka ko e anga eni ‘o e taki ‘o ha Pule’anga. He ‘ikai ke ‘i ai ha taha ke ha’u ‘o faka’ilo ha Pule’anga ‘i he’ene vakai atu fakapotopoto ‘e ‘i ai ha fakatu’ut maki. Pea peh ke vakai fakapotopoto atu ‘e ‘i ai e fakatu’ut maki kae ‘alu p . ‘E fua e nunu’a kovi ko iá ‘e he Pule’anga lolotonga. Heka mai e Pule’anga lolotongá ‘oku ‘i ai ‘a e aleapau pea ‘oku hanga ‘e he, he ko e me’a na’a ku lave ki aí ko e ongo fa’ahi ia ‘e kei fai ai p he ko e *estimation* ka ‘oku tui e Pule’anga ko eni afe vaka tuku e S poti.

Ko e me’a ‘e taha ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ko ení ‘i he teuteu S poti, Hou’eiki ko e teuteu ko eni ‘etau kau s poti hang ko e me’a na’e lave kae talu p ‘etau fononga mai ‘oku ‘ikai ke, ‘o ‘ikai ke tuku e S poti. ‘Oku tau fakafalala kitautolu ‘i he kau s poti mei muli. ‘Oku hanga he ‘e Pule’anga ko eni ‘o teuteu e kau, ‘a e kau Tonga p ko e mai mei muli te nau teuteu’i lelei ‘aupito ‘a e kau s poti ko eni teuteu ki he 2019. Pea mahalo ko e toki sio ia ‘a Tonga ni he m talí koula lahi taha. Ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘ave ‘a e teuteu ki he fakamamafa ki he tamaiki s poti. ‘Oku ‘ikai ke tui e Pule’anga ko ení ke tau fu’u fakamole ‘i he teuteu e ngaahi nofo’anga ngaahi *restaurant* ngaahi *taxi* ki he fo’i uike p ‘e ua. Hou’eiki ko e fu’u lau miliona ko eni ki he ki’i fo’i uike p ‘e ua ‘osi ia pea f f . ‘E *guarantee* mai ko ‘ene ‘ tunga eni e *tour* ki Tonga ni. Ko Tonga ni ‘oku mou hanga p ‘o mea’i ‘oku ‘ikai ko ha *transit*. ‘Oku ‘ikai ke ...

<002>

Taimi: 1520-1525

‘Eiki Minisit Lao: ‘i he ‘etau *transit* hang ko Fisí. ‘Alu mei heni ki Nu’usila, ‘alu ki ‘Aositel lia. Ko Tongá ni ko e ha’u e kau tuá ki hení kuo pau ke nau palani nautolu ‘e kau ai e ki’i motu ko Tonga, he kuo *off*. ‘A ia ko hono fakalea ‘e tahá ko e uike ‘e 2 ko eni te tau teuteu ki aí,

Vili Hingano: Sea ko e ki'i tokoni pe ki he Minisit Laó.

'Eiki Minisit Lao: Sea kuo u mei 'osi au.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

'Eiki Minisit Lao: Ko e tahá, mou hanga 'o tokanga'i ange ki he kakai fie mamata sipotí, fakalalakaka e tekinolosiá. Ko e ngaahi tv 'oku teuteu ki ai 'a e Takimamatá ia, te nau me'a lelei pe ki ai honau ngaahi loto falé. 'I he 'aho 'aneafi, 'alu 'etau kau sipotí pea foki mai 'o loi, na'e peh . Ka 'i he 'aho ni, te'eki ke ke fai 'e koe fo'i koví, h fanga he fakatapú, kuo 'osi sio atu pe kakaí mei Tongá ni. Ko e natula ia 'o e tekinolosiá. 'A ia ko hono lea totonú, ki he kakai e fonuá, te mou mamata lelei pe moutolu ki he sipotí he 'oku ma'olunga e tekinolosiá. Ko ia ai koe fakamuimui tahá, ko e aleapau ko ení, k taki ko e kapiteni fo'ou eni 'oku ne ongo'i 'e fakatu'ut maki pea kuo pau ke afe. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15. 'Ai ke me'a ai leva 'a 15 kae toki ...

Tokanga ki he fika kuo faitu'utu'uni ai Kapineti 'oku 'ikai fakapapau'i

S miu Vaipulu: M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti Kakató. 'Eiki Sea, ko eni kuo tau a'u mai eni ki he tu'unga kuo tau'aki 'omai e ngaahi fika, 'a e kau 'akaunitení ki he Fale ni. Ka 'oku hang ko e fokotu'u ko 'a e Vava'u 16, ko e me'a eni ko te ne tataki kitautolú, 'oku kei tuku ia 'i mui. 'A e laó 'Eiki Sea. Ka ko e me'a ko 'oku m lie hení, mo'oni 'aupito pe ngaahi fiká ia, ka ko e fika ko 'oku me'a mai 'aki he Minisit T naki Pa'angá, 'oku makatu'unga mei ai 'a e tu'utu'uni ko 'a e Kapinetí. 'Oku ne me'a mai, 'oku 'ikai fakapapau'i. 'E anga f f ha fai tu'utu'uni ki ha fika ta'efakapapau'i. Te'eki ai ke fakatonutonu atu e 'u fika ko , ka ko e me'a ia ko kuo a'u ki ai 'i he taimi ni, ko e talamai ko e fika ko 'oku fai ai 'a e ng ue mo e tu'utu'uni ko ení Sea, ko e fika 'oku 'ikai ke fakapapau'i.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea 'e lava pe ke u ki'i fakatonutonu ki he Fakafofongá?

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko e fatongia, tapu mo e Sea na. Ko e fatongia e K mití ke ne 'omai e fika 'oku pau ange ia pea ko e talu mei he 2015 mo e kehekehe 'a e fiká. Ko e fika ko eni na'a ku lave ki ai 'i he ... 'a e 150, te'eki a'u faka'ofisiale mai ka 'oku mau ma'u. Pea ai leva mo e fo'i fika pau, kau ia he fika ...(kovi e ongo)...

S miu Vaipulu: Sea, 'oku mahino pe 'oku 'ikai ke pau.

Sea K miti Kakato: Mahalo ko e me'a ko 'oku ke me'a ki af 'Eiki Minisit ki he Fakafofongá kae hoko atu ia.

S miu Vaipulu: Pea ko 'ene makatu'unga ko he'ene ta'epau peh 'a e fiká, kuo pau leva ke tau vakai pe ko e f 'a e fika 'oku ngalingali 'e mo'oní. Kuo 'i ai e fika 'oku kei tu'uma'u p ,

kuo ai e fika 'oku t t mai p , hang ha fika ko e to'o mai mei ha uaea tau f ke 'omai ke tau ng ue'aki. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui au ia ko ha founa ng ue fakapotopoto ia. 'Oku totonu ke fakapapau'i. Ko e ua ki ai e Tohi Tali ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku fakahoko mai, kuo 'i ai e ngaahi kaveinga kehe, kuo 'alu 'o hanga ki ai e tokanga 'a e Pule'angá. 'Eiki Sea, fakatokanga'i 'a e laó mo e me'a ko 'oku tali ke 'ave ki ai 'a e pa'angá 'e he Fale ni. 'Eiki Sea 'e uesia eni. 'E uesia e laó mo e Konisit tone 'a e fonuá kapau 'e hoko atu e me'a ko eni ke 'omai e pa'angá ke 'ave 'aki ki he ngaahi kaveinga ...

<003>

Taimi: 1525-1530

S miu Vaipulu: .....makehe mei he kaveinga ko 'e tali 'i he fo'i Lao Fakaangaanga ko 'o e Patiseti. 'Oku 'ikai ko ha pepa noa'ia p 'a e Patiseti 'Eiki Sea. Ko e Patiseti ko eni, ko e Lao. Ko e taha'i he ngaahi fakat t ko eni 'oku tuku mai 'i he peesi 2. Fakat t 1 mo e Fakat t 2. 'A e tu'unga tupu faka'ekonomiká. Ka fai 'a e S poti 'oku 'i he peseti 'e 4, ka e 'ikai ke fai kuo pau ke holo. Ko e f me'a te tau fiema'u? Ko e tupu faka'ekonomiká p ko 'ene holó. Fakatatau ki he Fakamatala Patiseti, ko e ta'u ko hokó ko e tupu kapau he 'ikai kau 'a e S poti, 'e 2.7 p . Ka 'o kapau 'oku kau 'a e S poti. 'Oku 'alu hake leva ia 'o 4. Ko e me'a p ia 'oku tohi'i mai 'e he Pule'angá 'i he 'u pepa ng ue ko eni 'oku 'omai ke ng ue ai ho Falé.

Ko e f 'a e fika ko 'oku sai ange ke fakalukufa? Ko e taimi ni. Ko e pal palema 'o e halá, ko e me'a ia kuo fuoloa.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga Hu Mai: Sea, ka u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e lau fika ko eni na'e toki me'a ke me'a e kakai.

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu?

'Eiki Minisit T naki Pa'anga Hu Mai: Ko ia! Ko e 4 pea 'alu hifo 'o 3.6 pea te u ki'i fakamahino atu ai p 'a e me'a ko eni. Ko e me'a ko eni ko e fakafuofua p ia, tau peh lahi 'a e 'uho'uhá pea ...' pea sai ai 'a e 'ikonomika. T ko 'e t 'a e afá ia, pea ko e t 'a e afá ko ia 'o ne hanga 'e ia 'osi kotoa 'a e ki'i tupu ko ia. Ko e fa'ahinga fakafuofua ta'emahino p ia ka ko e anga p ia 'a e ki'i fakafuofua.

Sea K miti Kakato: Ko e faka'uhinga p ia 'a 'au Minisit ! Me'a mai koe.

S miu Kuita Vaipulu: Ko e taimi ko ....

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit 'oku 'osi mahino.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga Hu Mai: M l Sea.

Tokanga ki he tapu 'omai ki Fale Alea 'a e fakamatala 'oku loi

S miu Vaipulu: Ko e taimi ko ke feme'a'aki ai 'a e Fale ni, manatu'i ma'u p ko e Tu'utu'uni Ng ue ho Falé, 'oku fakam nava ia 'e he Konisit tone 'o e fonua ni. 'Oku tapu ke te 'omai ha fakamatala loi ki he Fale ni. Kuo pau ke 'omai p 'a e mo'oni'i me'a 'oku hokó, ke fai'aki 'a e ng ue.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga Hu Mai: Sea, te u to e ki’i fakatonutonu mu’a ki he me’á ...he ‘oku ‘ikai ko ha fakamatala loi eni. Ko e fakafuofua he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘a e kaha’u. M l Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ! Ko e ‘uhinga ia ‘a ‘au, ka ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e fakatonutonu.

S miu Vaipulu: M l Sea. Ko e ha’u ko ‘a e ng ue ko eni Sea. Ko ‘eku tui ‘i he anga ‘eku vakai fakalukufua. Ko e pal palemá, he ‘oku ‘ikai ke to e fie fanongo ‘a e Pule’anga mo e Kapineti ki ha to e ‘uhinga ‘e ‘omai. ‘Oku fakah mai ‘i he ngaahi ongoongo mo e ngaahi me’a ko ia. Ko e taimi ko na’e ‘alu atu ai ko ‘a e CEO p ko e Pule ko ‘o e *Pacific Games*. Na’e ‘ikai ke ‘oange ha faingamalie ia ke na talamai ha founda ‘e to e to’o ai ‘a e fakamolé. ‘E lava ‘a e founda ko ia ‘Eiki Sea, ‘i ha talatalanoa. Fofola ‘a e falá ka tau alea ‘a e k inga ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ‘ikai ko e fa’u atu p ‘etau fakamatalá, kuo ‘osi t puni mai ‘a e matap . ‘Oku ‘ikai ke to e fie fanongo mai ha taha ia. ‘E f f ‘Eiki Sea, ‘i he anga ‘a e vakai ko ma’ulalo ‘a e motu’a ni. Ko e ‘u me’a ko ‘oku ‘omai ‘i he ‘u tali ko eni. ‘Oku hanga ia ki he lolotongá pea mo e kuohilí. ‘Oku ‘ikai ke ne ‘omai ha me’a ke talamai ko e me’a ki he kaha’ú, ke mahino...

<004>

Taimi: 1530-1535

S miu Vaipulu: ...ko e me’a ko te tau fai tau sio ki he kuo hili pea ‘omai ia ‘o fakahoa ki he lolotonga pea tau fa’u ‘aki ‘a e me’a ke fononga ai ‘a e fonua ni ki he kaha’u. ‘E lava f f ke fononga ki he kaha’u mo h atu ha fakakaukau kapau ‘oku t puni mai p mautolu. ‘Oku ou tui ‘oku tonu ke fai ‘a e talanoa ki he me’a ni ko e anga ‘ fika, ko e anga ngaahi ‘uhinga, f f ‘a tu’a, talamai ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ‘oku ‘ikai ke loto, ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ‘oku loto ke hoko atu ‘a e sipotí. ‘Eiki Sea tatau tofu p eni mo e taimi ko na’e fakakaukau’i ai ‘a e liliu, ‘i he taimi ko na’e fakakaukau’i ai na’e fai ‘a e Komisoní, mahino mei he le’o ko ‘o e kakai ‘i Tonga ni pea mo muli, ko e loto ko ke liliu fakapolitikale ‘a e fonua ni, na’e vaevaeua tatau p ‘a e loto pea mo e ta’eloto, na’e ‘ikai ke peh ia ke lahi ha fa’ahi kae si’i ‘a e fa’ahi. Me’a ia na’e hoko, ko e me’a ko na’e loto taha ai ‘a e Kakai ‘o e Fonua, pea moe kau Tonga ko ‘i muli ke kei Tu’i p ‘a ‘Ene Afio, kei Hou’eiki p ‘a e Hou’eiki, pea ‘oua ‘e ue’i ‘a e Lao Kelekele. Mahu’inga ia ‘Eiki Sea, ‘a e me’a ko ‘oku fiema’u ‘e he kakai toenga ‘o e Kakai ‘o e fonua. Pea ‘oku totonu ke tau vakai lelei, neongo ‘oku ngali ‘oku ‘i ai ‘a e loto ‘oku ‘i ai ‘a e ta’eloto, mou manatu’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau *referendum* ke lava ‘o ‘ave ki tu’a, h a e me’a ‘oku hoko tau vakai ki Pilit nia, loto ‘a e ni’ihi ke mavahe mei he *EU*, loto ‘a e konga ke ‘oua, ka u loto p seti p ‘e nimangofulu tupu, ka u ta’eloto f ngofulu tupu, ko e h ‘a e me’a ‘e hokó, kuo tau a’u ki he ‘aho ni ‘oku ‘i ai ‘a e fet ‘aki. Fiema’u ke tau ng ue fakataha ‘Eiki Sea, ketau lava ‘o malu’i lelei ‘a e fonua ‘oua tetau fu’u fakafefeka, k tau ki’i fanongo, fanongo ki he ‘ me’a ‘oku lolotonga hoko pea tau hiki fua mei ai ‘Eiki Sea ki he lelei. Mou me’a p ki he pepa p eni ko e tali ko mei he Pule’anga, k fai ‘a e sipoti ‘oku sai ange ‘a e tupu faka’ikon mika, k ‘ikai ‘oku ‘ikai ke sai ‘a e tupu faka’ikon mika.

Ua ki aí ‘Eiki Sea, ko e Lao ko ‘oku ‘amanaki ke tau tali ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ki ai ‘a e Konisit tone, ‘oku ‘i ai mo e tu’utu’uni ki ai fakapa’anga, pea ko hono mo’oni tetau lohiaki’i ‘a ‘Ene ‘Afio he ko e Lao ‘e ‘ave ‘o fakangofua mei ai. ‘Oku ou tokanga lahi au ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke peh ia ko ‘ene a’u p ki he ‘aho faka’osi ‘o e m hina ni pea ‘oku pau ke tu’u ‘a e me’a kotoa

ia, 'ikai, hala ia, 'oku 'i ai 'a e Lao ia heni 'Eiki Sea 'oku ng ue 'aki p mo ia 'e he Pule'anga 'oku 'i ai p Lao 'oku ne malu'i ke tau kei lava p 'o hoko atu, kae 'ai fakalelei 'etau ng ue 'Eiki Sea ketau ng ue fakatatau ki he Lao hang ko ia ko e ' me'a ko ia 'oku 'oatu, pea 'ofa 'o talanoa'i fakalelei ' me'a ko eni 'Eiki Sea, m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki kuo tau lava? 'Ooo, tuku ke me'a mai 'a e Fakafofonga 12.

Vili Hingano: 'Eiki Sea m l ho'o laum lie ki he feitu'u la' á ko eni. Laum lie 'a e 'Eiki Pal mia, kae 'uma' 'a e Hou'eiki K pineti. Laum lie 'a e Hou'eiki 'o e Fonua, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Tokanga 'oku ngali ilifia Pule'anga ke fai sipoti 2019

'Eiki Sea 'oku ou fie puke 'a e faingam lie ko eni ke fai p h pouaki ki he fatongia pea mo e kaveinga ko eni 'oku fai 'a hono t langa'i, koe'uhi ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Vili Hingano : ... hang ko e Tu'utu'uni Faka-Fale Alea ko eni na'e fakah mai 'e he motu'a ni, pea mo e Fakafofonga N pele 'o 'Euá. Pea 'oku mahu'inga p , Sea, ke fai ha lave atu ki ai. Neongo ko e kanokato 'o e founa tu'utu'uní, pea mo e founa tali mei he Pule'angá, kuo 'osi maau m lie 'a e ngaahi me'a faka'ikon mika, fakafika, pea fakalaum lie. Ka 'oku lotop e motu'a ni ia, Sea, ke fai ha kole ki he Tangata'eiki Pal mia. Ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni, Sea, 'oku 'osi mavahe e vaká ia, pea ko 'ene mavahe ko eni 'a e vaká, 'oku 'ikai ke to e sio mai ia ki mui, sio p ki he hakaú, ko e 'uhingá ke afe mei ai. Pea ko e fakahoha'a ko eni te u faí, Sea, 'oku ou tui 'e hoko p 'o tokoni ki he 'etau feme'a'aki ko eni 'oku faí, pea mo 'eku faka'amu ke fai 'eku kole ki he 'Eiki Pal mia, 'i he faka'osi 'eku fakahoha'á, Sea.

Ko 'eku fakakaukau ko eni ki he me'a 'oku hokó, Sea, ko e fo'i lea ko e ilifia, pe ko e manavasi'i. 'A ia ko e me'a ia ko 'oku mahino kiate au, 'i he fofonga tali ko eni 'oku 'omaí, Sea, 'oku fakahoko mai 'oku manavasi'i e Pule'angá, pea 'oku ilifia e Pule'angá. Ko e 'uhingá, ko e me'a ia 'oku te'eki ai mahino ia 'e hoko, 'i he kaha'ú. Ka ko e anga ko eni ko 'o e ng ue 'oku fakahoko 'i he l volo 'oku tau 'i aí, Sea, 'oku tui e motu'a ni 'oku tonu ke potupotu tatau e ngaahi tafa'akí. Hang ko e ngaahi feme'a'aki kuo 'osi fakahokó. 'Oku 'i ai e ngaahi kanongat maki 'o e me'a kotoap . Ka ko hono fa'u, pea mo hono fokotu'utu'u 'o 'etau ng ue 'i he hala fonongá, 'oku fa'u ke ne lava, ke hoko mai e fakatamaki pe ko e faingata'a ko iá, 'oku lava he'etau ng ue 'o solova 'iate ia p , 'a e ngaahi faingata'a ko iá. Ka ko e me'a ko eni 'oku mahino ki he motu'a ni, Sea, 'oku 'osi s tu'a e vaká ki he taumu'a kehe. Pea ko e ngaahi fakamalanga kotoa ko eni 'oku fai 'i he Falé, 'oku 'ikai ke ongo atu ia ki he vaká. He 'oku hanga e kapitení ia pea mo 'ene me'afait 'o fakasio e hakaú, ke 'oua e tau ki ai.

Pea ko e me'a ko eni 'oku mahu'inga ia ki he motu'a ni, Sea. Neongo e fakamatala ko eni 'oku 'asi ko eni. 'Oku tui 'a e Pule'angá, ko e 46 miliona 'oku fiema'u ke fakalele'aki e Sipotí, 'i he

uike 'e 2, 'e hulu ' noa ia 'i he pa'anga 'e t naki maí. Kaneongo e tui 'a e Pule'anga 'e tupu faka'ikon mika 'a e Pule'angá, 'asi he peesi 2, Sea. Neongo k toa 'a e ngaahi lelei faka'ekon mika ko eni 'e hoko ki he fonuá, 'osi fai tu'utu'uni e Pule'angá ki he me'a kehe. Ko e 'uhingá he 'oku nau ilifia ke fetaulaki mo ha faingata'a faka'ekon mika 'i he kaha'ú, ke 'oua na'a uesia ai e fonuá. Ko 'eku tui ia, Sea. Pea 'oku ou tui 'oku ilifia e Pule'anga ko ení, ke sivi'i pe tesi'i 'etau fakahoko fatongia 'i he levolo fakapalofesinalé, faka-*regional*, 'i he me'a ko ení. Pea 'oku ou tui 'oku ilifia e Pule'angá, ke sivi'i heni 'etau kau mataotao faka'ekon miká 'i he anga 'etau fakafuofua 'etau 'Esitimetí 'i he kaha'ú. Pea 'oku manavasi'i e Pule'anga koe'uhí ko e tu'unga 'o e fiema'u fakalotofonuá, pea mo e fakamole ko eni 'e fai ki he Sipotí, ko e h e me'a 'oku pauni mamafá. Pea 'oku ou 'ilo'i 'eau, Sea, 'oku manavasi'i 'a e Pule'anga 'i he ngaahi me'a ko ení. 'Ikai ke loto e Pule'angá ke *show case* 'etau kau sipoti fakalotofonuá.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga : Sea 'oku ou fie tokoni atu p , Sea, ki he Fakafofongá. Na'a ko e fakapotopoto ka ne 'ai 'eia e fo'I lea ko e ilifia.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, Minisit ?

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga : 'Ikai, ko e ki'i tokoni p .

<006>

Taimi: 1540-1545

Sea K miti Kakato: ...'Oku 'ikai ke tali ia he Fakafofonga

Vili Hingano: Tali lelei p Sea

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Kole p Sea ke ne 'omai p e fo'i lea ko e fakapotopoto 'o fetongi'aki e ilifia m l .

Sea K miti Kakato: M l

Tapou Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke nau ngaue fakataha ke fai e sipoti

Vili Hingano: Sai, 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Minisit tuku e ilifia mo e manavasi'i kau afe hake ki he fakapotopoto. Sea ko e fakapotopoto tau fu'u fakapotopoto t tu'a tautolu 'i he 'uhinga ko eni Sea. 'Oku 'i ai 'a e lao koula 'a e ngaahi pisinisi, kuo pau keke fakamoleki ha pa'anga ke ma'u mai ha pa'anga, ko e pisinisi ia Sea. Ko e ng ue ko eni 'oku fai ko eni 'a e langa fonua ko eni ki he sipoti Sea, 'ikai ke u 'ilo 'e au pe te u fakahoko f f he kuo mou 'osi mea'i p , ke mea'i p 'e koe Sea ko e tangata pisinisi koe, pea 'oku mea'i p ia he Hou'eiki M mipa ho K miti 'Eiki, k ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni 'oku hoko 'etau fakapotopoto ke ta'ofi ai 'a e lelei pea mo e ngaahi me'a na'a tau mei a'usia, hang ko e ki'i me'a na'a ku 'oatu 'anenai Sea fakahoko p e ng ue, fakahoko p e ngaahi langa lalahi ia ki he sipoti, ko e fo'i me'a p ko 'oku ta'ofi ko hono fakahoko mai ko ki Tonga ni e sipoti. 'A ia ko e kanokato 'etau pa'anga 'atautolu ia mo e ngaahi ng ue ko ia 'oku nofo p he fakamole ko Sea.

Ko e me'a ko ko 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ni, ko e 'uhinga ko e fakapotopoto, kapau na'e fakapotopoto, h 'oku to e fai ai e langa ko ia, h e me'a 'oku fai ai e ng ue ko he faha'i ko . Ko e fehu'i e fakapotopoto ko ia Sea h e me'a 'oku fai e ng ue ko 'i Popua, mala'e t pulu, mo e paaka, ko e fakapotopoto Sea 'oku 'ikai ke fakamoleki ha pa'anga lahi ki ha 'uhinga 'oku 'ikai ke fakapotopoto.

Ko e me'a ko 'oku ou tokanga ki ai he me'a ko eni Sea 'oku mahino kiate au ko 'eku fakahoha'a atu ko eni ko e Minisit *Public Enterprise* p 'oku me'a mai, he ko hono 'uhinga Sea 'oku 'osi mavahe e vaka ia, k ko e me'a ko 'oku ou faka'amu ko ki ai Sea ke u fai mu'a ha ki'i h ki he Pal mia 'o Tonga, he ko hono 'uhinga kuo 'osi mahino e ongo tafa'aki ia Sea, ko 'emau tu'u atu ko e fakafofonga'i e kakai e fonua mo e tokolahi taha e kakai e fonua 'oku nau loto mo nau faka'amu ke fakahoko mai ki Tonga ni e sipoti, k koe'uhi 'oku nau taliange p ki he tu'utu'uni 'oku fai mai pea mei taumu'a, ka te u lea fakataha mo e kakai ko ia Sea 'i he m meniti ko eni, ke u kole ki he 'Eiki Pal mia, 'Eiki Pal mia fakamolemole, fakamolemole ka ke fanongo ki he kakai 'o e fonua, 'osi mahino ho faitu'utu'uni pea mo e tu'unga 'o e faitu'utu'uni 'oku 'omai pea mei taumu'a na, k ko e me'a 'oku mau kole atu hanga mu'a 'o faka'at ke fakahoko e me'a ko eni, 'i he 'uhinga 'osi ma'a ho toto 'ou 'Eiki Pal mia pea mo e Kapineti tuku ke fai ange e me'a ko eni 'oku vili ta'e'unua atu ki ai e kalasi ko eni, ka faifai ka hoko e sipoti 'o fakahoko pea t e fonua ki ha tu'unga fakatu'ut maki 'osi ma'a ho toto 'o 'ou 'Eiki Pal mia tuku mai kia mautolu ko eni ke mau fua, 'osi ma'a ho toto 'o'ou, pea te u poupou atu au kia koe 'Eiki Pal mia 'i he 'uhinga ko ia 'oku ou kole atu ai 'Eiki Pal mia k taki ke ke fakamolemole ko 'etau fika 'oku 'osi 'oatu 'e he mataotao ko eni, pea 'oku ou tui au ki ai, totonu ke mahino ngofua p ia, ko e me'a ko 'oku ou tokanga ki ai, 'oua na'a hoko 'etau fakapotopoto ko ha 'uhinga ia ke ta'ofi ai 'a e faingam lie.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga fakam 'opo'opo mai

Vili Hingano: Ta'ofi ai 'a e faingam lie ko eni 'oku totonu ke a'usia he kakai 'o e fonua, 'a eni p 'oku 'osi me'a mai'aki 'e he 'Eiki Pal mia 'i he fofonga ho tali mai ki he Fale Alea koe'uh ko e tu'utu'uni na'e 'oatu, pea 'oku ou peh 'Eiki Pal mia 'oku 'ikai ko ha tangi eni ia fai mei he ate 'oku fai atu, ko e kole p eni 'oku 'oatu pea mei he motu'a Fakafofonga ko eni pea mei Ha'apai 12 'oku mau poupou mai mei Ha'apai 12 ki he sipoti, 'i ai 'emau fu'u kau sipoti laul taha 'i tu'apule'anga 'oku tafe mai ai 'a e pa'anga lahi ki he 'ekon mika e fonua ni, sipoti fakakolisi ko e...

<007>

Taimi: 1545-1550

Vili Hingano: ..*testimony* ia ki he'emau poupou ki he Sipoti, 'i ai 'emau m tali koula e 3. Ko e tamaiki fefine 'e toko 3 ko eni (h fanga he fakatapú) faka'amu 'a e motu'a ni ke teuteu'i kinautolu. Ko 'eku talanoa p eni ki Ha'apai Hahake. Kehe ange 'a e koula ia ko ia mei he Kolisi Tuputo'a pea mei Mu'omu'a. 'Ikai ke ngata ai Sea, ka ko e fele 'etau fu'u kau sipoti, pea ko e Feitu'u na Sea, ko e tangata sipoti koe, pea ko ho'o f naú 'oku nau sipoti atu 'i 'Amelika. 'Oku ou 'ohovale 'i he 'ikai ke ke poupou'i ke fai 'a e sipoti. 'Oku ou tui 'Eiki Sea kae 'uma' 'a Hou'eiki, 'Eiki Pal mia, ko 'eku fakatangi atu p ki he Feitu'u na, fakamolemole 'al , 'e 'ikai ke mole ho langilangi 'ou ai, ka ke hanga 'o fakafoki ho'o tu'utu'uni. Ko e fakatangi 'oku fai atú, fakahoko

‘a e ng ue ko ení, pea ‘oku ou tui, kapau te ke fai ‘a e me’a ko ení, ‘e hiki l ua ho ongo nimá, ho’o ngaahi fai tu’utu’uni ‘Eiki Pal mia. ‘Oku ou faka’amu, ‘e au ‘e a’usia ‘e he fonuá ‘a e tapuaki ko eni, na’e pole ki ai ‘a e kau to’a ko eni ‘aneafi. Sea,...

Sea K miti Kakato : Fakafofonga kuo ‘osi ‘eta taimi.

Vili Hingano : Ko e pole ko ia na’e fai ‘e he kau to’a ‘aneafi, pole’i p he ‘ea. Ko e me’a ko eni ‘oku hoko ko eni he ‘aho ní, tonu ke tau tu’u mai ‘oku ‘i ai e kau to’a. Kolisi ko Tupou, Kolisi to’a. Ka neongo ia Sea, kuo ke fai tu’utu’uni mai ki he motu’a ni, ka ‘oku ou ‘ofa lahi atu ‘Eiki Pal mia ‘ofa lahi atu Sea, ‘ofa atu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e Fale. Tau ng ue fakataha mu’a, he ko e folofola mai mei he taloní, tau ng ue fakataha ke lava ‘etau Sipoti. M 1 .

Sea K miti Kakato : Me’a mai Minisit , Vava’u Fika 1 ‘o e N pele.

Lord Tu’i’ fitu : ‘Eiki Sea ‘oku ou tu’u p au ia, tapu mo e Feitu’u na Sea fakamolemole. ‘Oku ‘ikai ke u poupu au ki he Fakafofonga Ha’apai he’ene peh ‘oku ilifia ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko ha Pule’anga ilifia eni ia, ka ‘oku ou m lie’ia au ia he.. ko e *part two* eni ‘eku fakahoha’a ‘aneuhú, ko ‘ene toki ‘osí atu eni, ke fakakakato atu p . ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke toe fai ai ha makuku. Ko e kilimi eni ‘o e fuga keke. Taha ‘o e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga ní he feme’a’aki mo *English* ‘a e Pal mia ko eni, ko e me’a ai ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘o Tongá ko e *modern nation* pea ko e ki’i fo’i me’a ia ‘oku *highlight* kia au ‘a e taha ;a e ngaahi me’a ‘a e ‘Eiki Pal miá, ‘a e nga’unu ko eni ‘o ‘ene tataki ‘o e fa’unga Pule’anga ‘o Tonga ní. Te ne fatu a Tonga ni ke a’u ki ha *modern nation*. Ko e fehu’í, ka ‘ikai ke kau ai mo e Sipotí, ‘e a’u nai ‘a e misiona ni? Na’e peh ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘o Tongá, ‘o peh ko ‘ene me’a ma’olunga taha eni ha’ane me’a ‘i he talitali ‘o e ‘Eiki Pal mia ‘o Nu’usila. Te u ki’i fakapap langi atu p pea u faka-Tonga atu. .. *Tonga will need to undergo a new political order of perform, the nation as a whole.. Moving from the older mindset into*

‘Eiki Minisit Polisi : Sea ki’i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu eni ‘Eiki N pele ‘o Vava’u. Me’a mai Minisit .

‘Eiki Minisit Polisi : Ki’i faka-Tonga atu p Sea ‘eku ki’i fakahoha’a.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu eni.

Lord Tu’i’ fitu : ...Ko e ‘uhinga ka u *highlight* atu..

‘Eiki Minisit Polisi: Ko e ‘uluaki p Sea ‘oku lau fakapalangi mai ‘a e tokoni ko e Tu’utu’uni ho Fale. Ko e ua p Sea, ke fakatokanga’i ange mu’a ‘e he Feitu’u na hono fakah h mai ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku ‘ikai ke kaunga tonu ki he Fokotu’u ko eni. Ko e me’a eni fekau’aki mo e Sipoti. ‘Oku ou kole atu ke tau nofo mu’a p ki ai Sea, fekau’aki tonu p mo e sipoti. ‘Oku fakah h masila mai ‘a e fanga ki’i me’a fekau’aki mo e me’a kehe Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga tonu ‘a’ana. Ko e Fokotu’u ena ‘oku ‘asenita ko e konga ia ‘o e ‘Asenita.

Lord Tu’i’ fitu : Ko e konga eni ‘o e ngaahi ng ue ho Fale.

'Eiki Minisit Polisi : Ko e me'a kehe ia Sea.

Lord Tu'i' fitu : 'A e ngaahi *relevance* 'a e me'a ko ia ko e tipeiti ... Ko e kole ko eni fakatatau ki he Patiseti, 'a e 'uhinga 'o e fo'i lea 'a e me'a 'a e 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato : Mo me'a ki lalo 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu : Meimei 'osi atu...

Sea K miti Kakato : Me'a mai koe 'Eiki Minisit Mo'ui.

'Eiki Minisit Mo'ui : Sea fakatapu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki K miti Kakato. Sea tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he 'omai mo'o kitautolu 'a e faingam lie 'o e 'aho ni. Mo'oni 'a Molitoni 'oku puli 'a e 'amui ia ko e 'ofa 'a e 'Otua. Ko ia p 'oku ne fai tu'utu'uni, ke tau f f atu mu'a 'o 'alu atu he po'uli ko e kumi 'a e fonua. Pea 'oku tau fakafeta'i ai hono 'omi 'a e fo'i faingam lie ko eni ma'a kitautolu 'a e kau Fakafofonga Fale Alea ke fakafofonga'i 'a e kakai e fonua...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko u tui ko e *issue* mahu'inga eni 'oku t langa'i pea 'oku fanongo mai e kakai 'o e fonua. Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito ke 'omai e *information* ko e h e lahi taha e *information* ka fai ha tu'utu'uni p faitu'utu'uni e Fale ni, m 'opo'opo e ngaahi *information* ko ia pea mo e ngaahi ma'u'anga fakamatala ko ia ke mahu'inga m lie 'a e faitu'utu'uni.

Tokanga ki he me'a 'e hoko ki he fonua he 'osi 'a e sipoti

Sea ko e ngaahi mata'ifika ia 'oku fai ai 'a e fakafekiki 'a kinautolu 'i he tafa'aki ko ia ki he pa'anga pea kapau te tau fakafekiki he mata'ifika he 'ikai p ke tau a'u tautolu ia 'o tatau 'i ha mata'ifika, kae tuku p mu'a Sea ke u ki'i fakahoha'a atu p au ia 'i he me'a p 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga ki ai. Sea ko e ngaahi fakamalanga ia, 'oku tau nofo p tautolu 'o sio ki hono *host p* ko hono fakahoko mai 'a e sipoti ki Tonga ni. Te'eki ai ke u fanongo au ia Sea he t langa ko e h e me'a 'e hoko ki he fonua he 'osi ko 'a e sipoti. Ko e fakamatala na'e 'omai pea mei he, te u to'oto'o me'a lalahi p Sea he 'oku vave e taimi, ko e fakamatala ko na'e 'omai mei he *Facilities Committee*, ko e pa'anga ko ia 'e meimei 70 miliona 'e fiema'u ke langa 'aki 'a e ngaahi *infrastructure p* ko e ngaahi *facilities* 'e he Pule'anga Tonga. 'Oku fiema'u e pa'anga 'e 438 miliona ke tokanga'i 'aki e *facilities* ko eni he ta'u 'e 30. Pea ko hono fakaikiiki Sea, pa'anga, ofiofi he pa'anga 'e 16 miliona 'e fiema'u ke tokanga'i 'aki e ' *facilities* ko ia 'e langa 'e he fonua 'o 'ikai ke kau ai e tokoni ko eni 'a Siaina. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi *facilities* 'i he ngaahi sipoti ko 'oku 'ikai ke tau fakahoko, ko e teka pulu ko e ngaahi sipoti kehe ko e hoki, 'e langa e *facilities* ko ia pea h ? Sea 'oku toki 'osi 'a e ngaahi sipoti ia pea toki fakam 'opo'opo he ngaahi fonua 'o talamai 'a e ngaahi silini ko 'oku mole meia kinautolu. Ko e lahi taha ia p ko e me'a ia 'oku hoko he taimi ni. Na'e host e *Glasgow*, 'a e sipoti ko *Commonwealth* 2014. 'Osi e sipoti nau fakam 'opo'opo, mole 500 miliona pauni. Na'e fai e *World Cup* 'i Nu'usila, 'osi e *World Cup*,

fakam 'opo'opo, mole e 33 miliona. Na'e tali 'e Ha'amoia e *All Black*, ta'u kuo 'osi, fakam 'opo'opo, mole e 7 miliona. Sea 'oku hanga he ngaahi fika mo e ngaahi me'a 'o e ngaahi fonua ko eni 'o talamai ha fekau kia tautolu. Ko e holomui ko ena 'a 'Afilika ko ke nau *host* ko 2022, *Commonwealth*, vakai atu ki Nu'usila 'ikai ke *interest* 'a Nu'usila ia. Vakai atu ki *Manchester*, 'ikai ke peh mai 'e *Manchester* ia, he 'ikai te nau, he 'ikai ke nau *bid* nautolu ke nau *host*. 'Oku nau fet keaki. Sea ko e 'u fonua eni ia 'oku 'ikai ke nau fakafalala, 'oku 'i ai p 'enau silini, ka 'oku hanga 'e he mata'ifika ko eni ...

Vili Hingano: Sai p ke u fakatonutonu ki he Minisit ...

'Eiki Minisit Mo'ui: 'O 'omai Sea kia kitautolu.

Sea K miti Kakato: 'Ikai Fakafofonga.

'Eiki Minisit Mo'ui: 'A e mahu'inga, 'a e mahu'inga ko Sea ke 'oua mu'a te tau tatali ke ta u fai ha fo'i fehalaaki pea tau toki ako mei ai. 'E malava he ngaahi fehalaaki e ngaahi fonua ke tau ako tautolu mei ai kae 'oua te ta u peh atu tautolu ia, talamai he ngaahi fonua ia e ngaahi me'a na'e hoko ka te ta u peh atu tautolu te tau sai. Ko e pa'anga ko eni Sea ko 'eku, fehu'i p ia 'o tuku ki he Fale ni ke toki tali, hono 'omai ko eni ke tokangaekina 'aki e ' *facilities* he 16 miliona e *facilities* 'e langa p ia he fonua, 'e Tonga ni. 'E ma'u e pa'anga ko ia mei f he ta'u kotoa p ? Ko u faka'amu ange mai p Sea ka faifaiang 'oku tau *host* pea tau fakam 'opo'opo mai ko e fiha miliona 'oku mole mei he fonua 'e fua 'e he kakai 'o e fonua. Ko u hanga p au 'o 'omai e *information* ko eni Sea ke tuku mai ki he t pile ko eni he ko e *information* ko u hanga 'oatu Sea 'oku 'osi mahino p ia ki he Fale 'Eiki ni pea mo e kakai 'o e fonua. Ko e mahu'inga'ia ko e Pule'anga ke ai ha s niti ki he tokangaekina 'aki e kau sipoti 'a Tonga ni ke nau 'o fakahoko lelei honau ...

<009>

Taimi: 1555–1600

'Eiki Minisit Mo'ui: .. .tau ngaahi fatongiá. Sea 'oku ongo'i 'e he motu'a ni, hoko e ngaahi sipotí, ko e lahi taha mahalo ke liliu 'etau fakakaukau' he'etau p 'o kau he sipotí, ka tau 'o fe'auhi. Ko u tui ko e fo'i me'a mahu'inga ia Sea. Teuteu'i 'etau kau sipotí, ke nau 'o fakahoko lelei honau fatongiá ko 'enau 'o fe'auhi, *compete*. Ka 'oku 'ikai ko 'etau p ko 'etau kau atu p ki he fe'auhi sipoti ko iá Sea. Pea ko e tu'u he taimi ni hono teuteu 'etau kau sipotí ko u tui 'oku mahu'inga ke hanga he 'e Pule'angá 'o tokoni'i 'a e ngaahi *federation* p ko e ngaahi Kautaha Sipotí ke hoko lelei. Hang ko 'eku lave 'anenaí Sea, ko e sipoti ko eni 'e 26, sipoti p 'i ai 'e 14 'oku fai ko he fonua ni pea ko e hoko ko *Mini Games* ko e sipoti p ia ko 'oku fakahokó. Ko e ngaahi sipoti kehé, ko 'oku tokanga au ki he ngaahi *facilities* 'e langá. 'Oku 'ikai ke ma'u 'e Tonga ni e fo'i *volume* p ko e tokolahi ko ia ke fakamo'ua'i e ' feitu'u sipotí ke lava hono tauhi hokohoko atu.

Sea na'e fakamamafa e Fakafofonga Ha'apai 12 he ngaahi fet 'aki ko eni e tu'u fakapa'angá. Ko e fo'i kehekehe 'i he me'a ko ia na'e 'omai he fiká ko e poini 'e 6 p seti, poini 4 p seti, mo e poini 'e 2 p seti. Pea mahino p Sea, kapau 'e, he tupu faka'ikon miká he taimi 'e fai, 'e hoko ai e langá,

ko e fo'i taimi ko eni he uike 2, 'a ko 'oku 'omai e 46 miliona ke fai'aki hono fakalelé, hang p ko e fakamalangá, pau ke tau fakamole kae ma'u ha silini. Pea kapau 'e ma'u mai e silini 'o lahi ange he fakamolé, ko e me'a ia 'oku tau faka'amu ki ai Sea. Ka ko e ngaahi fika nau 'osi fakahoko atu fekau'aki mo e ' fonua ko eni na'a nau fakahoko e ngaahi sipoti to e lalahi ange hení, 'oku 'i ai e fakatokanga kiate kitautolu he 'e fakam 'opo'opo ange he 'osi 'a e Sipotí, ko e fiha 'e mole meia tautolú mo e ngaahi pa'anga 'e fiema'u ke tauhi e ngaahi *facilities* ko iá ke a'u ki ha tu'unga.

Sea neongo e fakahoko mai 'e Ha'amoá 'oku 'i ai 'enau *interest* ke host e Sipotí, ka 'oku 'osi fakamahino mai p fiema'u, 'e ofi he 20 miliona ia 'e Ha'amoá ke nau hanga 'o fakalelei'i'aki e *sporting facilities*. Na'a nau hanga p 'o *host* e Sipoti ko ia he 2007. Ko e 'osi ko langa ko ' *facilities*, 'e takai e *South Pacific Games* 'o 'osi e ta'u 'e 30 pea toki a'u mai ki Tonga ni. Ha me'a 'e hoko ki he ' *facilities* ko iá. Ko u hanga p 'e au 'o 'oatu e fehu'i ko iá Sea pea mo e fakamatala ko u 'oatu ko ení 'a e mahu'inga ke tau ma'u e ngaahi *information* ko ení pea fai 'etau tu'utu'uni 'o *base* he ngaahi fakamatala m 'opo'opo mo ma'ala'ala ko ení pea ko u tui 'e ifo p fai tu'utu'uni ia 'a e Fale 'eiki ni. Pea 'oku peh ai Sea 'a e ki'i fakahoha'a pea mou tui p ko e ki'i fakamalanga 'oku fakahoko atu Sea 'e 'i ai ha'ane tokoni ki he'etau tipeiti pea mo 'etau t langa'i e kaveinga mahu'inga ko eni 'oku tau t langa'i he 'aho ní Sea. Pea ko u fakam l atu he ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki. 'E Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki e K miti Kakato. Sea, ko u tui mahalo kuo mahino . Mahino pea kuo taimi mahalo ke tau, ko u fokotu'u atu Sea ke tau p loti kuo 'osi mahino ia. M l .

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u .

Lord Nuku: Sea kapau kuo lava Vava'u ia, mai 'a 'Eua, mai hanau ki'i faingam lie.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki, kuo 'osi 'etau taimí. Tau toki hoko atu he 2 'apongipongi. Ka tau liliu 'o Fale Alea.

Lord Nuku: M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'akí, kae toki hoko atu he 10 'aahu. Ka tau kelesi.

Kelesi:

(Na'e fakahoko ai p 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan , 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ni)

<001>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Monite, 19 Sune 2017

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu [Fakafofonga Fika 13 Ha apai]

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Eiki o fakahoko ki he Fale Alea ko e a ahi faka-Fale Alea o e ta u ni e fakahoko ia he aho 10 ki he 21 o Siulai 2017. E toki to e h a e Fale Alea i he aho M nite 31 o Siulai 2017.

P LOTI O TALI 20/0.

4. L pooti Fika 10/2017 a e K miti Tu uma u ki he Ngaahi Totonu a e Fale Alea (fekau aki mo e Tali a e Pule anga ki he Fokotu u Tu utu uni Fika 3/2017)

P LOTI O TALI A E L POOTI A E K MITI 15/0.

Lau a e tali mei he Pule anga i he tohi o e aho 15 Sune 2017. Me a a e Eiki Sea ke tukuhifo ki he K miti Kakato.

ME A MAKEHE

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u fekau aki mo e me a a e Eiki Pal mia he taimi na a na feme a aki ai i he *media* pea mo e Eiki Pal mia o Nu usila. Na e me a mai a e Pal mia o Nu usila he me a faka-*regional* kae me a atu a e Eiki Pal mia o Tonga he fakalelei fakapolitikale ke fakahoko i Tonga ni, pea hang ne ikai fen pasi ai ena feme a aki. Fakamanatu ki he Eiki Pal mia oku ikai ke kau mai ha fonua muli ia i he me a fakapolitikale o ha fonua o kau ai a Tonga ni. Me a hono ua, ikai ke sai a e *comment* a e fefine a e *One News* a Nu usila o fakaanga i a e Eiki Pal mia o Tonga, pea kau ai ene me a mai oku feliuliuaki a e Pal mia. Ikai totonu ke kaunoa a e fefine muli ko eni.

Fakatonutonu mei he Fakafofonga Fika 13 oku ikai ke omai ha me a mei he m tia mei tu a ki he Fale ni. Kapau te u oatu a e me a oku omai mei he m tia fekau aki mo e Hou eiki N pele e kehe ia.

Fakatonutonu a e Minisita Polisi oku at pe ke kau mai a muli ki hono fakatonutonu etau ng ue i he felotoi.

Me a a e Eiki Pal mia ko ia na e fili mai e he kakaí pea oku lelei pe a e fakaanga ia pea tuku p ia ke omai. Ko e tu unga oku i ai a Tonga he taimi ni ko e “take-off” stage pea oku kei “transitional” pea e fiema u ke kei hokohoko atu e ng ue pea oku ikai hano kovi hono fakahoko ia ki Nu usila.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o tokanga ki he fika ko e 3.9m oku asi i he tohi tali mei he Pule anga o peh ko e lahi ia e pa anga kuo osi fakamoleki e he K miti Sipoti, ka oku fokotu u atu oku hala a e fo i fika ko ia.

K MITI KAKATO:

FOKOTU U TU UTU UNI FIKA 3/2017 PEA MO E TALI MEI HE PULE ANGA

Me a a e Minisita T naki Pa anga ko e fakatonutonu i he peesi 7, ko e fo i fika ko e 3.9m ia oku hala. Ko e fika mo oni ko e 3.21m ko e pa anga ia kuo vahe i (ka oku ikai ko e v henga ia a e K miti Sipoti).

Fehu i mei he Fakafofonga Fika 12 Ha apai pe oku to e i ai ha K miti kehe oku *fund* mei he pa anga ko eni? Kapau oku i ai ha u K miti peh kae ikai ke kau he pa anga ko eni, ko e h a e pa anga oku vahe i ki he fanga ki i K miti ko ia. Tali mei he Minisita T naki Pa anga ko e pa anga ko eni ko e pa anga ia oku vahe i ki he OC [*Organising Committee*]. Me a a e Fakafofonga Fika 5 oku i ai mo e K miti kehe ia oku sea ai a e Eiki Pal mia pea oku kau mo enau vahe anautolu ia heni. Me a a e Fakafofonga Fika 15 oku lohiaki i a e Fale Alea e he tali ko eni. Fakatonutonu mei he Minisita Mo ui ko e pa anga vahe i ko eni oku alu kotoa ia ki he OC. Kole a e Fakafofonga Fika 12 ke omai ha l pooti mei Fale Pa anga ke fakamahino mai a e kaveinga ko eni, a ia ke omai a e l pooti fekau aki mo e OC pea mo e ngaahi K miti kehe.

Me a a e Fakafofonga Fika 16 ki he Lao ki he Sipoti 2019 ko e kupu 18 o e Lao oku fiema u ke omai enau l pooti ka oku te eki ke omai enau l pooti. Me a a e Fakafofonga N pele Ha apai l ko e atita ko ia e fakah ia ki Fale Pa anga pea toki fakafou mai mei he MIA. Me a a e Fakafofonga Fika 5 o fakama ala ala a e ngaahi fika mo e makatu unga ene tui e lava lelei pe a e S poti 2019.

[2:00pm] Hoko atu a e feme a aki i he K miti Kakato.

Me a a e Fakafofonga Fika 16 ke fakatatali a e feme a aki i he Fokotu u Tu utu uni fika 3/2017 he oku kei laum lie lelei pe a e Lao Sipoti o e 2013. Me a a e Minisita Lao ko e kaveinga pe e tali pe ikai tali a e fokotu u tu utu uni ko eni ke lava ia kae hoko atu a e feme a aki. Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu ko e Lao Fakaanga ke fakapekia a e Lao Sipoti na e osi omai mei he Pule anga ka ko e fakatatali ia kae oua kuo mahino a e ola o e Fokotu u Tu utu uni ko eni.

Hoko atu a e me a a e Fakafofonga Fika 5 o fakama ala ala a e me a fakafika mo e fen pasi a e fokotu u pea mo e patiseti ko eni oku omai.

**FALE ALEA [3.58pm] TOLOI A E FALE ALEA KI HE T SITE 20 SUNE 2017,
10:00AM**